

Національна академія наук України
Інститут археології

Національний університет
«Києво-Могилянська Академія»
Кафедра археології

ВІД ПАЛЕОЛІТУ ДО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

FROM PALAEOLITHIC TO COSSACK UKRAINE

Анотації Міжнародної конференції
до століття Дмитра Яковича Телегіна

Київ, 21—23 листопада 2019 року

УДК 902(4)''63/65''(08)

В 42

В 42 Від палеоліту до козацької України: Анотації Міжнародної конференції до 100-літнього ювілею Дмитра Яковича Телегіна. Київ, 21—23 листопада 2019 року. — Київ: Видавець Олег Філюк, 2019, 104 с.

ISBN 966-452-229-13

Публікуються анотації 78 доповідей, прочитаних на чотирьох секціях конференції, тематика яких входить до широкого кола наукових інтересів Д.Я. Телегіна — археології кам'яної доби, енеоліту, бронзи, українського козацтва, а також антропології та індоевропеїстики.

Розраховано на археологів, антропологів, краєзнавців — усіх, кого цікавить археологія.

УДК 902(4)''63/65''(08)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України 19.12.2019, протокол № 9

Наукові редактори:

д.і.н., професор Л.Л. Залізняк,
к.і.н. І.Д. Потехіна

Редактори-упорядники:

к.і.н. Д.Л. Гаскевич,
к.і.н. Т.І. Слободян

ISBN 966-452-229-13

© Автори статей, 2019

© Інститут археології НАН України, 2019

© Видавець Олег Філюк, 2019

ЗМІСТ

Оргкомітет конференції	10
Вступ	11
Asadov V.A. Ritual of pitcher burials of Caucasian Albania	15
Bobak D., Komar M., Łanczont M., Mroczek P., Nowak A., Poltowicz-Bobak M., Standzikowski K., Szpunar K. Palaeolithic settlement in the South-Eastern Poland	16
Demay L., Vasiliev P., Belyaeva V., Kulakovska L., Stupak D., Péan S., Patou-Mathis M. The modalities of settlements by human groups during the first part of the Upper Pleniglacial from the animal remain studies in Ukrainian archaeological sites	17
Dolbunova E., Mazurkevich A., Gorodetskaya S., Hamon C. New investigations of early Neolithic materials from the Rakushechny Yar site	18
Gerber D., Kiss V., Kulcsár G., Szeverényi V., Hajdu T., Köhler K., Szeifert B., Serlegi G., Fábíán Sz., Mende B. G., Szécsényi-Nagy A. Bioarchaeological analyses of Bronze Age burials from the Carpathian Basin	19
Gresky J., Berezina N. Fractures of hand and feet — an underrepresented topic in anthropological research but of utmost interest in reconstructing living conditions of ancient people	20
Hrytskevich D. Pathological manifestations on paleoanthropological material from rural burials of 14—16 centuries from the territory of Polotsk land	21
Kadrow S. Early Neolithic in SE Poland — cultural transformation	22
Kaiser E., Gavrylyuk N., Kashuba M., Hellström K., Kulkova M., Schneider G., Winger K. The pottery from Late Bronze and Early Iron Age settlements north of the Black Sea. Multidisciplinary analyses	22
Khrustaleva I., Kriiska A. Stone Age dwellings on the territory of modern Estonia	24
Kirkinen T.K., Mannermaa K., Mykhailova N. Burying in the wild animals skins in Northern Europe: ethno-archaeological analysis	25
Kotula A. Contact and Adaptation — The site Dąbki in Poland and the introduction of pottery into the Western Baltic Sea area	26

Libois T. Investigating the Aurignacian-Gravettian «Transition» East of the Carpathians	27
Lillie M., Budd Ch. Isotopic studies of prehistoric diet in Ukraine: Fact, Fiction and Fantasy	28
Macane A., Nordqvist K. Amber and Stone Age hunter — gatherer burials on the eastern coast of the Baltic Sea	29
Mallory J.P. The evolution of the Steppe Model of Indo-European origins	29
Molnár E., Spekker O., Bereczki Z., Masson M., Pálfi G. Tuberculosis in the Neolithic Period of South-Eastern Hungary	30
Nikitin A. A comprehensive summary of the Dereivka I cemetery — from the Epipaleolithic to the Bronze Age	31
Nikitin A. New genetic data from the Usatovo culture site at Mayaki suggest a population turnover at the dawn of the spread of Indo-European languages	32
Seyidov A.G. Southern Caucasus as a centre of formation of the Neolithic and Chalcolithic (based on materials from the Nakhchivan Autonomous Republic, Azerbaijan)	33
Turek Ja. Corded Ware and Bell Beaker Phenomena — The 3rd Millennium BC East-West Connection	34
Yazepenka I., Yanish Ye., Varanenka A. New data as a result of the Dnieper-Donets culture settlements research in south-eastern Belarus	35
Yemialyanchyk V. Medieval population of Polotsk according to anthropological data	36
Zeynalov A.A. Ancient Paleolithic of Azerbaijan — the 50th anniversary of the discovery	37
Андрійович М. Ознака мобільності та культурного обміну? Кераміка з лінійним орнаментом з Лисогірського неолітичного могильника	38
Беленко М. Мисливська зброя стоянки Вись	39
Беляєва В. Загальне та особливе поселенських комплексів Пушкарів і	39
Біляєв О., Біляєва С. З історії експедиції «Дніпро — Донбас»	40

Болтрик Ю. Січова система оповіщення про наближення небезпеки (археологічні реалії)	41
Бурдо Н. Інтер'єр в архітектурі культурного комплексу Трипілля—Кукутень (проблеми вивчення, інтерпретації та реконструкції)	43
Васильєв П. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Пушкарі і за матеріалами Розкопу VII	44
Весельський А. Середньопалеолітичні місцезнаходження Сеферек Коба I та II за матеріалами розвідок 2013 року в АР Крим	45
Вєтров Д. Мікролітичний комплекс гравецьких стоянок басейну р. Велика Вись	45
Виногородська Л. Замок в оборонній системі Побужжя (за історико-археологічними даними)	46
Відейко М. Трипільська культура і «перша курганна хвиля»: підгрунття і реальні події у світлі сучасних відомостей	47
Вотякова О. Техніко-типологічний аналіз індустрії шару II стоянки Малий Раковець IV	48
Гаврилюк Н., Кашуба М., Кулькова М. Біла паста з лискованої кераміки Жаботинського поселення	49
Гаскевич Д., Ендо Е., Кунікіта Д., Яневич О. Нові радіовуглецеві дати буго-дністровської субнеолітичної культури	50
Гершкович Я. Повертаючись до стратиграфії Ушкальського поселення	52
Главенчук А. Технологія обробки кварцу і його застосування на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	53
Грицюта О. Попередні результати трасологічного дослідження скребків високої форми верхньопалеолітичного поселення Анетівка I	54
Демченко О. Екологічна інтерпретація духовної культури неолітичного населення Дніпровського Надпоріжжя	55
Долженко Ю. Населення міста Вінниця у XVII—XIX ст. за результатами краніологічних досліджень	55
Духін О. Керамічне сопло з поселення зрубної культури в ур. «Несподіване» на Осколі	57

Залізник Л. Д.Я. Телегін і доба культуротворення в мезолітознавстві України	57
Залізник Л. Д.Я. Телегін — один з першовідкривачів найдавніших індоєвропейських спільнот східної Європи	58
Залізник Л., Яневич О. Пізньомезолітична стоянка Ласпі-7 на Південному березі Криму (Україна)	60
Іванова С. Імпорт або імітація: про особливості буджакської культури Північно-Західного Причорномор'я	61
Кіосак Д., Радченко С., Тубольцев О., Котова Н., Джос В. Д.Я. Телегін та кукрекський комплекс Кам'яної Могили 1 у світлі нових досліджень	62
Клочко В. Металеві сокири кінця середньої — початку пізньої бронзи України	63
Козак О., Болтрик Ю., Яніш Є. Мисливці на качок з Арабатської стрілки. Фізичний тип та захворювання людей ямної культури західного Приазов'я	64
Козак О., Ушкова Ю. Трепанції на теренах України. Доба бронзи	65
Кононенко О. Вістря радомишльських стоянок: порівняльний аналіз	65
Корвін-Піотровський О., Потехіна І. Міграції малих популяцій в контексті культурогенези населення трипільської культури	67
Кротова О. Амвросіївське кістковище бізонів та особливості його використання	68
Кублій М. Osteологічні дослідження давньоруського шару пам'ятки Огрінь-8	69
Кулаковська Л. Типологічні аспекти мікоксської індустрії шару II-а стоянки Королево	70
Куштан Д. Ще раз про Старосільський скарб доби пізньої бронзи з Черкащини	71
Литвиненко Р. Культурне коло Бабіне: потенціал гендерних досліджень	72

Лозовська О. Озерні поселення Верхньої Волги на межі 7—6 тис. до н.е.: екологія та господарство (за матеріалами стоянки Замостя 2)	74
Ляшко С. Дмитро Якович Телегін — провідник модерних напрямів археології в Україні	75
Манько В., Теліженко С. Стоянка донецької культури Бондариха II на Сіверському Дінці	76
Манько В., Чхатарашвілі Г. Поширення індустрій з ручною відтискнуою технікою у ранньому голоцені. Середній Схід — Кавказ — Україна	77
Махортих С., Котова Н., Джос В. Нові поховальні комплекси доби ранньої бронзи поблизу Кам'яної Могили	78
Назарова Т. Антропологічний склад населення Херсонеса—Херсона X—XIII ст.	79
Науменко О. Методологія експериментальних досліджень у рамках курсу «Експериментальна археологія» й археологічних практик	80
Нездолій О. Палеолітичне місцезнаходження Викняна балка 10 у Центральній Україні: дослідження 2018 року	81
Нераденко Т. Молюхів Бугор в працях Д.Я. Телегіна та сучасних дослідженнях	82
Ногін Є., Герасименко Н. Підсумки досліджень 2006—2019 рр. неолітичних пам'яток в басейні р. Сейм на Чернігівщині	83
Отрощенко В. Антропоморфна скульптура доби бронзи в контексті ранньої іконографії індоєвропейців	84
Панковський В., Овчинников Е., Корвін-Піотровський О. Кістково-рогова індустрія з новітніх розкопок у Тальянках згідно слідознавчих спостережень	86
Пашкевич Г. Нові археоботанічні матеріали трипільської культури	86
Пивоваров С. Навчання Д.Я. Телегіна в Чернівецькому університеті і перші кроки в археології	87

Піструіл І. Мікропластини з притупленим краєм та проблема виділення археологічних культур (на прикладі верхньопалеолітичних пам'яток степового Побужжя)	88
Пічкур Є. Характерні риси кременевої індустрії володимирівської групи трипільської культури	89
Потєхіна І. Формування енеолітичного населення Північно-Західного Причорномор'я за антропологічними і археогенетичними даними могильників усатівської культури	91
Потєхіна І. Праіндоевропейці Північного Причорномор'я у світлі антропології і археогенетики	92
Прядко О. Давньоруське городище Залізьки на переяславському Лівобережжі Дніпра	93
Пустовалов С. Дмитро Якович Телегін і радіовуглецеве датування	93
Рассамакін Ю. Середній Стіг II: сучасний стан вивчення степового та лісостепового енеоліту	94
Рудич Т. Формування антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я доби козацтва. Степовий внесок	94
Самойленко Л. Київський університет імені Тараса Шевченка у життєписі Дмитра Яковича Телегіна	96
Сегеда С. Соловецьке ув'язнення, історія могили і візуальний образ кошового отамана Петра Калнишевського	96
Слободян Т. Антропологічне дослідження Пирогівського могильника: нові дані у вивченні поховального обряду населення зарубинецької культури	97
Сминтина О. Роль екологічної парадигми у формуванні сучасної проблематики української археології кам'яної доби у світлі наукового доробку Д.Я. Телегіна	97
Сніжко І. Знаряддя із вторинною обробкою пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка	98
Старенький І., Левінзон Є. Розвідки на Середньому Дністрі 2009—2019 рр.	99
Степанчук В. Внесок Д.Я. Телегіна в дослідження палеоліту України	100

Тарасенко І. Пам'ятки доби енеоліту — бронзи, досліджені новобудовними експедиціями у районі спорудження Каховського водосховища	101
Теліженко С. Маловідомі матеріали з досліджень Д.Я. Телегіна на Луганщині	102
Титова О. Роль Д.Я. Телегіна у вивченні та збереженні матеріальної культурної спадщини Українського козацтва	103
Товкайло М. Нові дослідження маріупольського могильника на Гарді	104
Тубольцев О. Об'ємні кластери керамічного посуду пам'ятки ямної культури Генералка 2	105
Усик В. Середній палеоліт Королево: культурний шар II. Технологія первинного розколювання за даними ремонту	107
Чабай В., Ступак Д., Весельський А., Дудник Д. Верхньопалеолітична стоянка Бармаки. Результати нових досліджень	107
Черновол Д. Ієрархія споруд трипільської культури	109
Чуб Н. Наземний транспорт трипільської культури	110
Чхатарашвілі Г., Манько В. Кобулеті. Поселення доби раннього голоцену у Південно-Східному Причорномор'ї (Грузія, Аджарія)	111
Шарафанов О. «Миколаївщина козацька»: міждисциплінарний підхід в історико-краєзнавчому дослідженні феномену українського козацтва	112
Шевченко А. Археогенетичні дані до проблеми індоєвропеїзації балтійської культурно-історичної провінції	113
Шидловський П., Мамчур Б., Чимирис М., Réan S. Кістяні вироби із господарчої ями Межиріцької стоянки: інтерпретація об'єкту	114
Адреси учасників конференції	116

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Чабай Віктор Петрович, д.і.н., член-кореспондент НАН України, директор Інституту археології НАН України (Голова)

Ярошенко Тетяна Олександрівна, к.і.н., віце-президент з наукової роботи та інформатизації Національного університету «Києво-Могилянська Академія», доцент Національного університету «Києво-Могилянська Академія»

Дяченко Людмила Іванівна, віце-президент з економіки та фінансів Національного університету «Києво-Могилянська Академія»

Залізняк Леонід Львович, д.і.н., професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

Отрошенко Віталій Васильович, д.і.н., професор, завідувач відділу археології енеоліту–бронзової доби Інституту археології НАН України

Кулаковська Лариса Віталіївна, к.і.н., завідувач відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України

Потєхіна Інна Дмитрівна, к.і.н., доцент, завідувач відділу біоархеології Інституту археології НАН України

Титова Олена Миколаївна, к.і.н., директор Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Гершкович Яків Петрович, д.і.н., Інститут археології НАН України, Голова ВГО «Спілка археологів України»

Клочко Віктор Іванович, д.і.н., професор, завідувач кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська Академія»

Пустовалов Сергій Жанович, д.і.н., доцент, завідувач кафедри музеєзнавства та експертизи історико-культурних цінностей Київського національного університету культури і мистецтв

Терпиловський Ростислав Всеволодович, д.і.н., професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка

Гаскевич Дмитро Леонідович, к.і.н., Інститут археології НАН України (Секретар)

Кононенко Олеся Миколаївна, к.і.н., Інститут археології НАН України

Слободян Тетяна Іванівна, к.і.н., Інститут археології НАН України

Ушкова Юлія Віталіївна, Інститут археології НАН України

Нездолий Олександр Іванович, Інститут археології НАН України

ВСТУП

У жовтні 2019 р. виповнилося 100 років від дня народження Дмитра Яковича Телегіна — видатного українського вченого, одного з патріархів вітчизняної археології, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України, премій ім. В. Хвойки та «Золотий скіф».

На відзначення ювілею видатного вченого 21—23 листопада 2019 р. в Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Від палеоліту до козацької України», ініційована Інститутом археології НАН України. Співорганізатором заходу виступив Національний університет «Києво-Могилянська академія», який надав свої приміщення для проведення пленарного засідання та роботи чотирьох секцій. Їх тематика відповідала періодам, що були основними сферами зацікавленості Дмитра Яковича — доба палеоліту; мезоліт та неоліт; енеоліт і доба бронзи; середньовіччя.

Загалом цей науковий форум об'єднав довкола себе близько 120 археологів, істориків, антропологів, палеозоологів та палеоботаніків, географів, бібліографів, музеєзнавців та архівістів — як уже знаних українських та закордонних учених, так і молодих дослідників. Безпосередню участь у роботі конференції взяли 78 науковців із 12 країн: Білорусі (2), Бельгії (1), Грузії (1), Німеччини (3), Польщі (2), Чехії (1), Росії (2), США (1), Угорщини (2), України (60), Франції (1), Швейцарії (1), Швеції (1). Вони представляли 16 закордонних та 18 українських наукових інституцій. Серед останніх установи НАН України, вищі навчальні заклади, музеї та пам'яткоохоронні організації з Києва, Одеси, Харкова, Запоріжжя, Чернігова, Миколаєва, Кам'янця-Подільського, Переяслава та Мелітополя.

Конференцію відкрив директор Інституту археології НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук В.П. Чабай, який зазначив актуальність проведення такого представницького археологічного форуму і побажав йому успішної роботи. З вітальним словом до учасників конференції звернулися колеги та учні Д.Я. Телегіна, серед яких завідувач відділу археології кам'яної доби, доктор історичних наук, професор Л.Л. Залізник, завідувач

кафедри археології і музеєзнавства Київського Національного університету ім. Т.Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор Р.В. Терпиловський, та кандидат історичних наук І.М. Шарафутдінова. Професор М. Ліллі з університету Умео (Швеція) адресував конференції теплі вітання від свого імені та за дорученням своїх колег, професора Дж. Меллорі (Королівський університет Белфаста, Велика Британія) та професора Д. Ентоні (Гартвік Коледж, США), яких пов'язували з Д.Я. Телегіним довготривале наукове співробітництво і дружні стосунки. Щирі привітання учасникам і гостям висловили члени родини Д.Я. Телегіна — І.Д. Потехіна та В.О. Валле.

Пленарне засідання відкрив завідувач відділу археології кам'яної доби, доктор історичних наук, професор Л.Л. Залізник, який виступив з доповіддю про Д.Я. Телегіна як одного з першовідкривачів найдавніших індоєвропейських спільнот Східної Європи. У наступній пленарній доповіді, яку представив доктор історичних наук В.М. Степанчук, висвітлено внесок Д.Я. Телегіна у дослідження палеоліту України. Про роль Д.Я. Телегіна у вивченні та збереженні матеріальної та культурної спадщини Українського козацтва йшлося у презентації директора Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК О.М. Титової. На пленарному засіданні виступив також голова Польового комітету Інституту археології, кандидат історичних наук Ю.В. Болтрик з оригінальною доповіддю «Д.Я. Телегін та Січова система оповіщення про наближення небезпеки». Цікаво про історію експедиції «Дніпро — Донбас», яку очолював Д.Я. Телегін, розповіли доктор історичних наук С.О. Біляєва та кандидат історичних наук О.С. Біляєв.

Загалом впродовж роботи конференції було заслухано й обговорено 75 доповідей. Більшість із них підбивали підсумки новітніх польових робіт на пам'ятках України, Грузії, Польщі, Росії, вводили до наукового обігу результати камеральних та лабораторних досліджень археологічних та антропологічних колекцій з України, Білорусі, Угорщини, зокрема, проведених із застосуванням методів природничих наук. У низці доповідей робилися спроби широкого узагальнення та реконструкції історичних подій на підставі

археологічних матеріалів та даних антропології і археогенетики. Окремий блок презентацій був присвячений внеску Д.Я. Телегіна у дослідження мезоліту України, радіовуглецеве датування, навчання майбутніх археологів у Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка.

Виголошені доповіді мають бути видані окремою збіркою статей, запланованою до публікації як четвертий випуск журналу «Археологія і давня історія України» за 2020 рік.

Під час триденної роботи конференції панувала тепла, дружня атмосфера. Обговорення презентацій, обмін інформацією та встановлення наукових контактів продовжувалися і по закінченні секційних засідань — під час спільної вечери, огляду експозиції археологічного музею Інституту археології НАН України, екскурсії до Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Учасники і гості конференції висловлювали схвальні відгуки щодо проведення заходу, відзначали високий науковий рівень форуму та дякували за теплий прийом.

Оргкомітет конференції висловлює велику подяку керівництву Національного Університету «Києво-Могилянська академія», зокрема віце-президенту з наукової роботи та інформатизації НаУКМА кандидату історичних наук, доценту О. Ярошенко та віце-президенту з економіки та фінансів НаУКМА Л.І. Дяченко за всебічне сприяння роботі археологічного форуму. Уклінна подяка Оргкомітету адресується Профспілці Інституту археології НАН України та директору ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України А.О. Корвіну-Піотровському за матеріальну підтримку конференції.

Ми вдячні завідувачу кафедри археології НаУКМА д.і.н., професору В.І. Клочку за сприяння проведенню конференції. Щиро дякуємо Т.А. Борисовій, методисту кафедри археології НаУКМА, за невичерпну ініціативу і безцінну допомогу в ході підготовки і роботи конференції. Слова глибокої подяки оргкомітет адресує Л.Г. Самойленко, завідувачці Археологічного музею Київського національного університету ім.

«Від палеоліту до козацької України» (21 – 23 листопада 2019 р., м. Київ)

Т.Г. Шевченка, яка взяла на себе копітку роботи по оцифруванню фотоальбомів Д.Я. Телегіна, а також А.В. Панікарському — за його креативність і оперативність при створенні дизайну банерів і програми доповідей. Висловлюємо сердечну подяку В.П. Борисову, М.В. Кублію, О.О. Білинському та всім колегам і друзям, які долучилися до підготовки цього форуму і без участі яких його успішне проведення було б неможливим.

Asadov Vaqif Arif¹ (Baku, Azerbaijan)

RITUAL OF PITCHER BURIALS OF CAUCASIAN ALBANIA

Historically, a significant part of the types of burials known in the history of mankind is found in the South Caucasus, including the territory of Azerbaijan. For example, during the existence of the state of Albania in the Northern regions of historical Azerbaijan (the second half of the I Millennium BC — VII AD), there are several variations of soil burials, burials in stone boxes, wooden log cabins, tombs built of raw bricks, ceramic baths and catacombs. But a special place in this period is the burial carried out in different sizes of ceramic vessels-kupah. Such burials were included in the historical and archaeological literature under the name "pitcher burials". In ancient times, on the territory of not only Albania, but almost the entire South Caucasus, it was one of the most stable and widespread funeral rites.

The rite of burial in a ceramic "kupah" on the territory of North Azerbaijan existed for a long time (since the mid-I Millennium BC until VIII century ad). All this time, this funeral rite coexisted with the above mentioned other types of burials, and at the turn of the two eras (II—I century BC — I—II century AD) was one of the main in the territory of not only Northern Azerbaijan, but also the entire South Caucasus. The emergence and wide spread of this funeral rite in Northern Azerbaijan coincides with the period of the emergence and existence of the state of Albania here and is found in almost all regions of this state, with the exception of the Caspian zone from Derbent to Absheron.

From the studied hundreds of pitcher burials in Azerbaijan, numerous factual material presented by various objects of material and spiritual culture was obtained. The role and importance of this rich cultural and historical heritage in the study, by the way very poorly covered in numerical sources, the history and culture of Caucasian Albania is undeniable.

1 — Institute of Archaeology and Ethnography, Azerbaijan National Academy of Science, Baku, Azerbaijan.

Bobak Dariusz¹ (Rzeszów, Poland),
Komar Maryna² (Kyiv, Ukraine),
Łanczont Maria³ (Lublin, Poland),
Mroczek Przemysław⁴ (Lublin, Poland),
Nowak Adam⁵ (Rzeszów, Poland),
Połtowicz-Bobak Marta⁶ (Rzeszów, Poland),
Standzikowski Karol⁷ (Lublin, Poland),
Szpunar Karolina⁸ (Rzeszów, Poland)

PALAEOLITHIC SETTLEMENT IN THE SOUTH-EASTERN POLAND

The areas of south-eastern Poland belong to those areas which until now have not been well recognized in terms of the prehistory of the Palaeolithic. Conducted research confirmed presence of the Neanderthals and AMH in various periods of the Pleistocene. Obtained data, even if still poor, allow pacing of south-eastern Poland within the Central and Eastern European Stone Age and look at the role of the Przemyśl Gate region in the cultural and settlement processes of the Palaeolithic.

These areas are located on the route connecting the areas lying in the basin of the Vistula and San rivers with the areas of the Dniester basin. An important trail leading through the foothills passes through here. This is also the route of migration for both the Middle and Upper Paleolithic populations.

The traces of the settlement known from the areas of south-eastern Poland cover the chronological frame from the Middle Paleolithic to the end of the Pleistocene. The oldest, poor finds confirm the presence Musterian. A more precise description of the chronology of the Middle Paleolithic settlement is not possible. Perhaps one should also take into account the stay of some group of gatherers and hunters during the transitional period between the Middle and Upper Paleolithic, which is suggested by new surface discoveries from Rzeszów. The settlements dating back to the late period of the Upper Paleolithic and the Final Paleolithic, represented by the traces of the Gravettian, Epigravettian and Magdalenian sites, and also Świderian in the final section of the Pleistocene, are relatively well confirmed.

The areas of south-eastern Poland are areas that lay on the migration route connecting Central and Eastern Europe, and at certain times set cultural boundaries.

At the same time, geomorphological and environmental conditions caused that these areas were attractive to the activities of hunter-gatherer groups during different periods of the Paleolithic period.

1,8 — *Institute of Archaeology, University of Rzeszów, Rzeszów, Poland*

2 — *National Museum of Natural History, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

3,4,7 — *Faculty of Earth Science and Spatial Management Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland*

5 — *Independent researcher, Rzeszów, Poland*

6 — *Institute of Archaeology, University of Rzeszów, Rzeszów, Poland.*

Demay Laëtitia¹ (Paris, France),

Vasiliev Pavel² (Kyiv, Ukraine),

Belyaeva Valentina³ (Saint Petersburg, Russia),

Kulakovska Larissa⁴ (Kyiv, Ukraine),

Stupak Dmytro⁵ (Kyiv, Ukraine),

Péan Stéphane⁶ (Paris, France),

Patou-Mathis Marylène⁷ (Paris, France)

THE MODALITIES OF SETTLEMENTS BY HUMAN GROUPS DURING THE FIRST PART OF THE UPPER PLENIGLACIAL FROM THE ANIMAL REMAIN STUDIES IN UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL SITES

The first part of the Upper Pleniglacial (around 26 000—20 000 14C BP) is characterized by a deterioration in weather conditions, which reached its peak during the Last Glacial Maximum. Loess covered extensive areas, particularly in East European Plain. Most of its lands were dominated by a periglacial steppe-tundra where herds of large mammals lived. The aim of this study is to better understand what were the Paleolithic human group modalities of settlements during this period within the northern Ukrainian territory, until the early second part of Upper Pleniglacial. For this task we particularly rely on zooarchaeological remains, to better determine the taphonomic conditions, the activities, the subsistence strategies, the occupation seasonalities and the human-animal relationships (food resource, hard animal material, symbolic representation/use). Moreover the animal eco-ethology

involvement of their acquisition-exploitation by nomadic hunter-gatherers, permits to highlight the status of the different species, mainly mammoth, reindeer, horse, then bison and canids, and to precise the potential human behaviours. Using the other available results and particularly those supplied by Pushkari 1, Pogon (Pushkari 8), Obollonia and Dorochivtsy III, in Ukraine, we are able to restore an important part of human ways of life during the first part of the Upper Pleniglacial.

1,6,7 — National Museum of Natural History, Paris, France

2,4,5 — Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine

3 — Saint Petersburg State University, Saint Petersburg, Russia.

Dolbunova Ekaterina¹ (Saint-Petersburg, Russia),
Mazurkevich Andrey² (Saint-Petersburg, Russia),
Gorodetskaya Susanna³ (Saint-Petersburg, Russia),
Hamon Caroline⁴ (Nanterre, France)

NEW INVESTIGATIONS OF EARLY NEOLITHIC MATERIALS FROM THE RAKUSHECHNY YAR SITE

The multilayer settlement Rakushechny Yar situated in the lower Don River (Rostov region, Russia) is one of the oldest early Neolithic sites in this region, dated to the 7th and 6th mill BC. Recent investigations have shown a particular importance of this site in the study of the Near Eastern “Neolithic package” distribution and neolithisation of Eastern Europe. Long lasting study has provided unique evidence of lives of ancient communities. New ¹⁴C dates contribute to refining chronology of recently excavated part and narrowing the time interval of cultural traditions development. Excellent preservation state of organic materials led to uncovering a rich assemblage of faunal and fish remains, household constructions, hunting and fishing tools, and pottery. The paper aims to represent analysis of new assemblages derived from the earliest Neolithic layers and reinvestigation of older materials from excavations of T.D. Belanovskaya. Material complex includes specific bone and flint toolkit with restricted categories, incomplete context of tool production, as well

variety of stone sinkers, polishing and grinding tools. Pottery shows a variety of technological ways of production, forms and vessel capacities, and traces of various contents. Shells were used for different tools production, as a food resource and building material. Based on specific features of material culture we might assume that the Lower Don area might have been included in a wider cultural network.

1,2,3 — *The State Hermitage Museum, Saint-Petersburg, Russia*

4 — *CNRS, UMR 8215 Trajectoires, Nanterre, France.*

Gerber Dániel¹ (Budapest, Hungary),

Kiss Viktória² (Budapest, Hungary),

Kulcsár Gabriella³ (Budapest, Hungary),

Szeverényi Vajk⁴ (Debrecen, Hungary),

Hajdu Tamás⁵ (Budapest, Hungary),

Köhler Kitti⁶ (Budapest, Hungary),

Szeifert Bea⁷ (Budapest, Hungary),

Serlegi Gábor⁸ (Budapest, Hungary),

Fábián Szilvia⁹ (Budapest, Hungary),

Mende Balázs Gusztáv¹⁰ (Budapest, Hungary),

Szécsényi-Nagy Anna¹¹ (Budapest, Hungary)

BIOARCHAEOLOGICAL ANALYSES OF BRONZE AGE BURIALS FROM THE CARPATHIAN BASIN

Archaeogenetics is one of the sharpest blade of bioarchaeological analyses, which we are using to discover past population events on mitochondrial, Y chromosome and autosomal level as well. Along with archaeological and anthropological data, we were successfully applied this approach on a number of burials from two sites in today's Hungary, Érd and Balatonkeresztúr. The deceased were buried in outstanding mass graves, which are suggesting both violent death or ritualistic manner of funeral. By using archaeogenetics, we were able to reconstruct their blood relations with each other, and their supposed origins and population connections as well.

1,7 — *Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Budapest, Hungary; Department of Genetics, Eötvös Loránd University Budapest, Hungary*

2,3,6,8,10,11 — *Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Budapest, Hungary*

4 — *“Déri Múzeum” Museum of Debrecen, Debrecen, Hungary*

5 — *Department of Anthropology, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary*

9 — *Archaeological Heritage Protection Directory, Hungarian National Museum, Budapest, Hungary.*

Gresky Julia¹ (Berlin, Germany),
Berezina Natalia² (Moscow, Russia)

FRACTURES OF HAND AND FEET — AN UNDERREPRESENTED TOPIC IN ANTHROPOLOGICAL RESEARCH BUT OF UTMOST INTEREST IN RECONSTRUCTING LIVING CONDITIONS OF ANCIENT PEOPLE

Fractures of the hands (carpals, metacarpals and phalanges) nowadays are very common in people of all age classes. Clinical literature indicates that a high amount of these fractures is not associated to machinery work accidents (e.g., Laugharne et al., 2013); therefore the frequency of hand fractures in ancient population should be high as well.

However, fractures of hands, but also of the feet, are underrepresented in paleopathological literature. Only few papers mention them in combination with the fractures of the long bones (e.g., Judd, 2004).

The reasons for their underrepresentation might be either the fact that the phalanges of hand and feet are often missing in archaeological material, or that these fractures are mainly well healed (pseudarthrosis is a very rare complication) and therefore are sometimes not clearly to determine. Or, as they are not as impressive and significant as long bone fractures in archaeological skeletons, they are just neglected.

However, evaluating these fractures is very informative because fractures of these areas are in close connection to various activities and occupation. Different accidents cause fractures in different locations of the hand and feet. The best known

are boxer's fractures of the fifth metacarpal in interpersonal violence (Laugharne et al., 2013; Soong et al., 2010).

Frequency and distribution of the several fracture types of the hands and feet will be described in different Bronze and Iron Age populations. Conclusions about the causing accident will be drawn from the fracture mechanism. A possible connection of the amount and type of fractures with the population's subsistence strategy will be detected.

1 — Department of Natural Sciences, German Archaeological Institute, Berlin, Germany

2 — Research Institute and Museum of Anthropology, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia.

Hrytskevich Darya¹ (Novopolotsk, Belarus)

PATHOLOGICAL MANIFESTATIONS ON PALEOANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM RURAL BURIALS OF 14—16 CENTURIES FROM THE TERRITORY OF POLOTSK LAND

The results of paleopathological study of osteological material obtained during archaeological excavations of rural burial grounds of 14—16 centuries, located on the territory of Polotsk land. Material for study was based on 70 individuals from three cemeteries (Ives, Biruli and Dolgoe). The aim of the work is to identify and analyze pathologies and markers of physiological stress determined on bone material. The study identified the most typical for the rural population of the studied burial grounds pathology and trauma — degenerative-dystrophic changes of the spine and joints (osteochondrosis, schmorl hernia, osteoarthritis, coxarthrosis), skull injuries, abscesses, caries, periodontitis, stress markers (porotic hyperostosis, cribra orbitalia, enamel hypoplasia, vascular reaction).

1 — Polotsk State University, Novopolotsk, Belarus.

Kadrow Slawomir¹ (Rzeszów, Poland)

EARLY NEOLITHIC IN SE POLAND — CULTURAL TRANSFORMATION

As a result of large rescue excavations carried out in the years 2003—2006 along the route of the A4 motorway in Lesser Poland, south-east of Kraków, many discoveries were made which marked a fundamental break in our knowledge of prehistory regarding Polish territories. One of such discoveries was the Early Neolithic settlement complex Targowisko-Szarów. So far we succeeded to solve many important problems by means of such research, including the beginning and the end of settling the complex, as well as the mechanisms and rules considering the occupation of this area. The crucial but still unsolved issue considers the reconstruction of the process of cultural change and its mechanisms and conditions during the end of the Linear Pottery culture (LBK) and its transition to the Malice culture. Conducting new field research and widening the area of scientific observation beyond the previously tested line determined by the construction of A4 motorway brought new data to determine some aspects of material culture which are so crucial for understanding the nature of cultural transformations.

1 — Institute of Archaeology, Rzeszów University, Rzeszów, Poland.

Kaiser Elke¹ (Berlin, Germany),
Gavrylyuk Nadezhda² (Kyiv, Ukraine),
Kashuba Maya³ (Saint-Petersburg, Russia),
Hellström Kirsten⁴ (Berlin, Germany),
Kulkova Marianna⁵ (Saint-Petersburg, Russia),
Schneider Gerwulf⁶ (Berlin, Germany),
Winger Katja⁷ (Berlin, Germany)

THE POTTERY FROM LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE SETTLEMENTS NORTH OF THE BLACK SEA. MULTIDISCIPLINARY ANALYSES

A complex archaeometric approach was used to characterise the pottery of communities that lived in the forest steppe zone and steppe zone north of the Black Sea between the Dniester and Dnieper rivers between 1100 and 600 BC. From an archaeological point of view, this correlates with the end of the Late Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age. During this transition the economic and way of life of the steppe inhabitants changed, from the Early Iron Age onwards, steppe people lived nomadically. The project investigates this transition at the level of pottery production. Ceramic vessels make up the quantitatively largest part of the finds in the settlements, but they are also found in the grave inventories of the Late Bronze Age and the Early Iron Age. However, so far no value has been attached to vessels of mobile population groups in the Eurasian steppe area as an object of research because pottery was not regarded as a characteristic attribute.

With our pilot project funded by the Volkswagen Foundation, we highlight the importance of ceramics as an everyday commodity as well as a prestige commodity and examine the changes in the production and function of ceramic vessels from a diachronic perspective. To this end, multiple analytical methods were applied: XRF spectroscopy, thin-section analysis, microtomographic analysis and MGR analysis. Over 500 ceramic fragments have been analyzed. The paper presents the first results concerning the sampled vessels found in various settlements in the area under study.

1,7 — Institut für Prähistorische Archäologie, Freie Universität, Berlin, Germany

2 — Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine

3 — Institute for the History of Material Culture Russian Academy of Sciences, Saint-Petersburg, Russia

4 — German Archaeological Institute, Berlin, Germany

5 — Department of Geology and Geoecology, Herzen State Pedagogical University, Saint-Petersburg Russia

6 — Freie Universität, Berlin, Germany.

Khrustaleva Irina¹ (Saint-Petersburg, Russia),
Kriiska Aivar² (Tartu, Estonia)

STONE AGE DWELLINGS ON THE TERRITORY OF MODERN ESTONIA

Our presentation is going to be concentrate on the Stone Age architecture on the territory of modern Estonia. During the long period (since the second half of the 19th century) of archaeological studies of the Stone Age settlement sites in Estonia a number of different objects (fire places, remains of wooden poles and concentrations of find materials) were interpreted as the remains of the ground dwellings (Янитс 1959; Kriiska 1996, 2002). But unfortunately, it wasn't possible to distinguish any constructive features of these structures.

Excavated in 1951 — 1953 Riigiküla I settlement site in north-eastern Estonia with two pit-houses became the first example of the evident and well preserved living constructions for this territory (Гурина 1957). Now we have already known, that there were three dwellings on Riigiküla I (Хрусталева и др., in press). Besides these buildings remains of 4 more pit-houses are currently known on the territory of Estonia: one potential is on the Kõnnu settlement site, one on Jägala Jõesuu V and two on Narva-Jõesuu IIb (Jaanits 1979, 364; Kriiska et al. 2015, 42). These pit-houses have rather good preservation. They are associated with different ceramic traditions (Narva Ware, Comb Ware and Corded Ware) dated from 5200 to 2000 years calBC.

1 — University of Tartu, Tartu, Estonia; Department of archaeology of Eastern Europe and Siberia, The State Hermitage museum, Saint-Petersburg, Russia

2 — Faculty of Arts and Humanities, University of Tartu, Tartu, Estonia.

Kirkinen Tuija Kristiina¹ (Helsinki, Finland),
Mannermaa Kristiina² (Helsinki, Finland),
Mykhailova Nataliia³ (Kyiv, Ukraine)

BURYING IN THE WILD ANIMALS SKINS IN NORTHERN EUROPE: ETHNO-ARCHAEOLOGICAL ANALYSIS

The spread of the ritual of the wrapping of the dead in the skin of the totem animal in pristine time is evidenced by the continuity of this plot in the folklore of indigenous peoples. For the better understanding of the rite of the wrapping of the deads in the animal's skins, we have to compare it with the ethnographical materials of the hunter-gatherers of the Northern Europe and Siberia.

In the primeval binary opposition Human — Animals/Dead the main idea of the funeral rite was the acquisition by the subject (the dead person) of a new social status – the transition to the World of the dead/animals. During the funeral ceremony the dead “acquired” a zoomorphic appearance for the later reincarnation.

Wrapping of the dead in the skin of a totem animal was practiced in the burial rites of many indigenous peoples. Evenks “washed” deads with the deer blood. Chuckchi put antlers on the cemetery. Sometimes chuckchi covered deceased with the pieces of the deer meat. These actions symbolized the acquisition of animal's appearance by dead human, and “guaranteed” his revival in the World of animals.

In Finland and Karelia, there is a lot of evidence from archaeological contexts that the wrapping of the deceased in European elk and wild forest reindeer skins was a common practice during the Late Iron Age (800-1300 AD) and medieval period. In Sámi area in northern Finland, reindeer and bear skins were used for wrapping as late as during the mid-17th century.

In ethnographic and folkloric sources, stories about transformations between humans and elks and reindeers are numerous. For example, a famous Kalevalaic poem, known as the *Hunting of Elk*, tells a story about a hunter, who was pursuing a mythical elk from the underworld, which then transformed into a woman. Among the Skolt Sámi, *Mientuš*, a male god, wanders around as a wild reindeer which sometimes turned into a human being by taking off its furry skin. In burials, the act of

wrapping controlled the liminal stage of death and facilitated the transformation from a human being to an animal-ancestor.

1 — Department of Cultures, University of Helsinki, Helsinki, Finland

2 — Department of Cultures, University of Helsinki, Helsinki, Finland; University of Tartu, Tartu, Estonia

3 — Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Kotula Andreas¹ (Göttingen, Germany)

CONTACT AND ADAPTATION — THE SITE DĄBKI IN POLAND AND THE INTRODUCTION OF POTTERY INTO THE WESTERN BALTIC SEA AREA

The earliest pottery of the Western Baltic Mesolithic Ertebølle culture has long been traced back to influences coming from southern Neolithic societies. This idea has changed considerably and it has become clear that independent innovations of ceramic vessels among hunter-gatherers can be traced back to the Late Pleistocene in the far east of Asia. An innovation of pointed bottom pottery into hunter-gatherer societies in the Western Baltic coming from the East has since then become a much discussed interpretation. The Late Mesolithic and Early Neolithic bog site Dąbki in northern Poland is situated between the core area of the Ertebølle culture to the west and the Narva and Neman (Dubičiai type) cultures to the east in the 5th millennium calBC. The assemblage of Stone Age pottery includes pointed bottom pots and lamps as well as Funnel Beaker pottery and numerous pieces of imported Neolithic pottery. According to direct dates the pointed bottom pottery from Dąbki is among the oldest ceramic ware in the Southern Baltic Sea area. Consequently, Dąbki has become a corner stone of the discussion on the introduction of pottery in the Western Baltic. A multivariate comparative analysis of the Mesolithic pottery from Dąbki and pottery of Eastern (Narva, Dubičiai type of Neman) and Western (Ertebølle) cultures has been carried out to illuminate the affiliations of the different ceramic wares. Based on the

results of this study a synthesis on the introduction of pottery in the Baltic Sea area is presented.

1 — University Göttingen, Göttingen, Germany.

Libois Timothée¹ (Liège, Belgium)

INVESTIGATING THE AURIGNACIAN-GRAVETTIAN “TRANSITION” EAST OF THE CARPATHIANS

During the Upper Palaeolithic, the Aurignacian-Gravettian “transition” represents a considerable cultural change, marked in both material remains and socioeconomic behaviours. Despite the increasing interest, this problematic still lacks an explanatory consensus and need further researches. Among the different European regions to explore, the east-Carpathian area (comprising here Ukraine, Romania and Moldova) remains one of the least investigated so far, regardless of the presence of different sites related to final Aurignacian and early Gravettian. Several of these sites consist of secure sequences with high-resolution climatic context and abundant archaeology, such as Molodova V or Mitoc-Malu Galben. Rich in lithic artefacts, these collections have rarely been examined else than typologically and then allow the application of a new detailed technological study. Through the understanding of the lithic manufacturing processes, this approach is likely to highlight culturally significant behaviours. Focusing on the western Ukraine sequences contribution, we present here new results of this recent study to get new insights into this “transition” phenomenon in Eastern Europe.

1 — Prehistory Department, University of Liège, Liège, Belgium.

Lillie Malcolm¹ (Umeå, Sweden),
Budd Chelsea² (Oxford, United Kingdom)

ISOTOPIC STUDIES OF PREHISTORIC DIET IN UKRAINE: FACT, FICTION AND FANTASY

Studies of diet using stable isotope analysis alongside dental and skeletal pathology can provide detailed insights into the nature of the subsistence strategies employed by prehistoric groups. Initial investigations in the 1990's into the dietary pathways of the Dnieper-Donets culture through analysis of skeletal remains from the Mariupol-type cemeteries showed that these groups placed an emphasis on the consumption of terrestrial animals and fish resources, alongside vegetal foodstuffs (the latter being less well reflected in isotopic studies that use bone collagen).

The fact is that fish are an important dietary staple from the Epipalaeolithic period onwards, and it would be fictitious to suggest that the exploitation of these (r-selected) resources represents the exploitation of a 'starvation food' that is only relied upon during periods of resource stress. Amongst the fantasies that are highlighted in dietary studies are; the idea that meat consumption is the be all and end all of the subsistence spectrum, or the idea that a dog and a human can have $\delta^{15}\text{N}$ ratios of 2.7‰ and 2.9‰ respectively (especially when aurochs is at 8.0‰ and pigs are at 8.0‰ and 9.2‰ at the same location); thus effectively placing the dog and human at a lower trophic level than both herbivores and omnivores in studies carried out to date in Ukraine.

There is clearly a need for a considered and careful approach to the data generated from dietary isotope studies, and studies have shown that misidentification of fragmentary or isolated bone in both primary and secondary contexts can lead to erroneous interpretations and occasional "flights of fancy". This paper will outline a number of the issues identified, and also explore issues around data use and representation in an attempt to offer some balance to discussions of prehistoric diet in Ukraine.

1 — *Environmental Archaeology Laboratory, Department of Historical, Philosophical and Religious Studies, Umeå University, Umeå, Sweden*

2 — *Research Laboratory for Archaeology & the History of Art, University of Oxford, Oxford, England, United Kingdom.*

Macane Aija¹ (Gothenburg, Sweden),
Nordqvist Kerkko² (Helsinki, Finland)

AMBER AND STONE AGE HUNTER—GATHERER BURIALS ON THE EASTERN COAST OF THE BALTIC SEA

Stone Age amber finds are strongly connected with the 4th millennium BC, and a few finds are mentioned from the preceding or subsequent periods in north-east Europe. Despite of varying mortuary practices of hunter-gatherers, the common perception of a Comb Ware burial, at least in the eastern Baltic, is a one sprinkled with red ochre and richly furnished with amber ornaments. However, amber is not that often found in graves, and burials without amber are much more common. There is also variation between different areas and periods. This paper examines amber ornaments and their presence in hunter-gatherer burials based on archaeological material from Finland, Estonia and Latvia.

1 — *Department of Historical studies, University of Gothenburg, Gothenburg, Sweden*

2 — *Faculty of Arts, University of Helsinki, Helsinki, Finland.*

Mallory James Patrick¹ (Belfast, Northern Ireland, United Kingdom)

THE EVOLUTION OF THE STEPPE MODEL OF INDO-EUROPEAN ORIGINS

Although Dmytro Telehin may never have fully embraced the theory that the homeland of the Indo-European languages was located on the steppe and forest-steppe of the Pontic-Caspian region (he did accept that it was “probably quite reasonable” to suspect that this region was Indo-Iranian; Telegin 1990, 125), he was well aware that his research was absolutely critical to the evolution of one of the most

widely accepted solutions to the Indo-European homeland problem. Of special importance were his monographs on the Sredny Stog culture (1973), his excavation at Dereivka (1986) and his study of the iconography of the stone stelae of the Ukraine (Telegin and Mallory 1994) as well as more closely focused studies on archaeology and Indo-Europeans (e.g., Telegin 1990; 2005). For this reason, I hope it is appropriate that I attempt to honour the memory of my old friend with this brief survey of the evolution of the Steppe Model of Indo-European origins, paying particular attention to those aspects that are still regarded as problematic to anyone interested in the steppe and forest-steppe of the Ukraine and southern Russia. The main focus will be on Western sources; although there will be some mention of the debate in the territory of the former Soviet Union I lack the resources to deal adequately with much of Russian and Ukrainian literature.

1 — Queen's University Belfast, Belfast, Northern Ireland, United Kingdom.

Molnár Erika¹ (Szeged, Hungary),
Spekker Olga² (Szeged, Hungary),
Bereczki Zsolt³ (Szeged, Hungary),
Masson Muriel⁴ (Szeged, Hungary),
Pálfi György⁵ (Szeged, Hungary)

TUBERCULOSIS IN THE NEOLITHIC PERIOD OF SOUTH-EASTERN HUNGARY

Tuberculosis (TB) is one of the most ancient and striking diseases of mankind. The aim of this study is to present new data on the paleoepidemiology of tuberculosis in the Neolithic period of Hungary based on paleopathological investigation of skeletal remains from the tell settlements of Vésztő-Mágor and Hódmezővásárhely-Gorzsa. Both archeological sites are dated to the Late Neolithic Tisza culture (ca. 4900—4500 BCE) of South-Eastern Hungary.

The pathological analysis of the 101 individuals revealed nine cases with potential skeletal signs of tuberculosis, including a striking case of hypertrophic pulmonary osteopathy. Most of the detected alterations (e.g., rib lesions, superficial

vertebral changes/hypervascularization, and endocranial alterations) can be considered as not pathognomonic but probable signs of TB.

The macroscopic investigation of the suspected cases was extended by biomolecular analyses. Lipid biomarker analyses and aDNA analysis confirmed the diagnosis of tuberculosis in five and four individuals, respectively.

At present, these 7000-year-old individuals from the Gorzsa and Vésztő cemeteries are among the oldest paleopathological and paleomicrobiological cases of tuberculosis worldwide.

This research was supported by the National Research, Development and Innovation Office, Hungary (project No. K 125561).

1—5 — Department of Biological Anthropology, University of Szeged, Szeged, Hungary.

Nikitin Alexey¹ (Allendale, USA)

A COMPREHENSIVE SUMMARY OF THE DEREIVKA I CEMETERY — FROM THE EPIPALEOLITHIC TO THE BRONZE AGE

A considerable amount of new data has been obtained in recent years on the Dereivka I cemetery from the lower Dnieper Rapids, excavated by D.Ya. Telegin more than half a century ago. The new data concerns radiocarbon dating, stable isotope analysis of diet, and genetics. This report attempts to piece together these new results from Dereivka I in one comprehensive summary. To highlight the recent discoveries, we have learned that Dereivka I was likely in use as a cemetery for about 6,600 years, starting in the early Holocene and lasting though at least the early Bronze Age, with little apparent change in material culture and subsistence, evidenced through burial customs and diet. New radiocarbon data also confirmed that most of the single burials at the cemetery are from either the Mesolithic or the Eneolithic/early Bronze Age, while most of the interments in collective pits date to the Neolithic. The genetic analysis indicates genetic homogeneity in the ancestry of the interred at Dereivka I, stemming, with few exceptions, from eastern European

«Від палеоліту до козацької України» (21 – 23 листопада 2019 р., м. Київ)

hunter gatherers (EHGs), as well as revealing extensive kinship associations among the interred.

1 — KHS Molecular Archaeology Laboratory, Grand Valley State University, Allendale, USA.

Nikitin Alexey¹ (Allendale, USA)

**NEW GENETIC DATA FROM THE USATOVO CULTURE SITE AT
MAYAKI SUGGEST A POPULATION TURNOVER AT THE DAWN OF
THE SPREAD OF INDO-EUROPEAN LANGUAGES**

The Mayaki archaeological site in the lower Dniester contains a record of population transformations in the northwestern Pontic steppe in the Early Metal Ages. Preliminary results of the archaeogenetic analysis of maternal genetic lineages of the prehistoric individuals interred at Mayaki suggests a population turnover towards the end of the Atlantic Climatic Optimum. Most of the incoming to Mayaki lineages at the end of the Eneolithic have ultimate origins in the Neolithic agrarian groups of Anatolia and Europe, while some are of the steppe origin, replacing the lineages of autochthonous Mesolithic hunter gatherer origin. The latter lineages resurface in central Europe and the British Isles in the Bronze Age, where they are associated with the Bell Beaker cultural context, coinciding with the spread of Indo-European languages in Europe.

1 — KHS Molecular Archaeology Laboratory, Grand Valley State University, Allendale, USA.

Seyidov Abbas Gadir¹ (Baku, Azerbaijan)

**SOUTHERN CAUCASUS AS A CENTRE OF FORMATION OF THE
NEOLITHIC AND CHALCOLITHIC (BASED ON MATERIALS FROM THE
NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC, AZERBAIJAN)**

The Neolithic Age of the Southern Caucasus, including Azerbaijan, covers the 8th – 7th millennia BCE. It passed two formation stage. The first stage, so-called the Early, or Pre-Pottery Neolithic, appeared in the 8th millennium BCE. The second period is significant with the development of thinking and production activities of primordial people, radical changes in the economic life, making of clay vessels, and an overall appearance of a new culture. This period covers presumably the 7th millennium BCE.

Nakhchivan's geographic proximity to Central Asia led to an earlier formation of different cultures here as compared to other regions of the Southern Caucasus. Two monuments dating back to the Neolithic were identified in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic, Azerbaijan. One of them is Sadarak, and the other one is the ancient Kultepe I settlement.

The Chalcolithic in the territory of Nakhchivan commenced in the 6th millennium BCE. It was distinguished for the farming and cattle-breeding progress, settlements and population increase, vessel forms diversification, technological innovations, the appearance of copper items, and cultural layers of settlements.

In the Caucasus, the Chalcolithic was initially studied at Kultepe I of Nakhchivan. The Chalcolithic monuments as Khalaj, Arabyengidge, Ovchular-tepesi, Shorsu, and Yeniyol, were also studied in Nakhchivan.

Due to the results of carbon analysis, the Neolithic Age in Nakhchivan (Kultepe I) started at the second half of the 7th millennium BCE, precisely in 6378 BCE. Meanwhile, the 6th — 5th millennia BCE cover the Chalcolithic Age.

1 — Institute of Archaeology and Ethnography, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan.

Turek Jan¹ (Praha, Czech Republic)

CORDED WARE AND BELL BEAKER PHENOMENA — THE 3RD MILLENNIUM BC EAST-WEST CONNECTION

New cultural phenomenon and perhaps a new ideology emerged in the north Black sea area. A highly influential concept of cultural uniformity, individual tombs emphasizing the social status of individuals symbolized in signifying artefacts was established in the environment of the Yamnaya Culture (ямна культура). It is likely that just this was the impulse that created the foundations for the early complex societies that dominated most of the northern Europe during the 3rd Millennium BC and laid the foundations of the European Bronze Age Civilisation.

The occurrence of the Corded Ware and Bell Beaker phenomena represent a specific period that is different to the preceding cultural sequence. The individual burials represent age and gender social categories in a very orthodox way. Within funerary practices people emphasized the communication with ancestors and presentation of the social status and confirmation of social hierarchy and reinforcement of genealogical system of hereditary wealth of individuals and families. The settlement evidence is highly invisible. This was not caused by a different subsistence strategy but more likely by strict fundamental cultural norms that restricted the vertical motion for profane purposes. Abandonment of the megalithic idea, decline of ditch enclosures and use of hill top locations are not only evidence of changing social relations but perhaps also of far reaching changes in cosmology. The new cult was perhaps derived from the tradition of solar worship. It is also possible that the new Beaker Ideology was rapidly spreading in order to enforce the new order of social relations. Some very distant regions of Europe with variety of cultural traditions joined in the shared cultural uniformity, symbols, rituals and perhaps religion.

1 — Center for Theoretical Study, Joint Research Institute of Charles University and the Czech Academy of Sciences, Praha, Czech Republic.

Yazepenka Ihar¹ (Minsk, Belarus),
Yanish Yevgenija² (Kyiv, Ukraine),
Varanenka Aleha³ (Asipovichy, Mogilev region, Belarus)

NEW DATA AS A RESULT OF THE DNEIPER-DONETS CULTURE SETTLEMENTS RESEARCH IN SOUTH-EASTERN BELARUS

The history of studies of the Dnieper-Donets culture sites in the territory of Belarus is associated with the names of famous scientists I. Artemenka, V.F. Isaenka, N.N. Kryvaltsevich. Since 1989 one of the authors of the report has explored Neolithic settlements in the Dnieper and the Berezina river basins.

Ceramic complexes thinking as the earliest as Strumel-Gastiatin (Taustyki 1, Prorva 2, Lower Alba 1), as well as the most recent, belonging to the final Stage 4 of the Dnieper-Donets culture of the Central Polesie (Peradpalessya) Belarus and south eastern part of the Upper Dnieper basin, were found in the sites.

The most promising sites for excavations have been appeared swamp settlements in the Dnieper left bank part of the micro-regions Zborov–Rogachow–Lucin in Rogachow district, Gomel region, and lower reaches and the mouth of the Berezina river within Svetlagorsk, Zhlobinsky and Rechitsa districts, Gomel region (Sdeskae 2, Gagali 1, 2, Lower Alba 1, Makaye, Unorytsa 3, Guirau 3). Neolithic features (pits, constructions, house) and the Middle Dnieper culture burials were found in the settlements of Komarin 5, 5A, Prorva 2, 4, Lower Alba 1.

The authors managed to recreate graphically the precise series of Neolithic pots of the Dnieper-Donets culture of 3–4 development stages with a comb and pricked decoration. They also have managed to determine the upper limit of the Neolithic Age in the study area based on ceramic radiocarbon dating of the pan-European Corded Ware culture horizon (level A). Flint assemblages of the settlements (that were occupied for at least 4–5 times) have a wide chronological range. So, Kunda culture (Pully type) arrowheads were found in base of cultural layer of the Lower Alba 1 settlement (Lukoshynitsa tract). But the majority of the flint finds there can be belonged to the later stages of the Dnieper-Donets culture of the edge of late Neolithic and early Bronze Age.

1 — *Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus*

2 — *Schmalhausen Institute of Zoology National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

3 — *Asipovichy Museum of History and Regional Studies, Asipovichy, Mogilev region, Belarus.*

Yemialyanchyk Volha¹ (Novopolotsk, Belarus)

MEDIEVAL POPULATION OF POLOTSK ACCORDING TO ANTHROPOLOGICAL DATA

During the archaeological excavations in 2014 on the territory of Lower Castle in Polotsk burials dated to the 13th — 14th centuries were first revealed. A comprehensive anthropological study of these materials provides an answer to a number of important questions: to trace the peculiarities of the formation of the population of Polotsk in the Middle Ages; to determine the nature of the relationships between urban and rural populations; to characterize the living conditions and overall health status of the population of Polotsk in the 13th — 14th centuries. According to most characteristics of cerebral cranium, the population from Polotsk of the 13th — 14th centuries reveals similarities with the medieval rural population of the Polotsk Land. The differences relate to features characterizing the structure of the facial skeleton, which indicates that an alien component was involved in the formation of the medieval population of Polotsk. Body length of a men from Polotsk varies within 162—175 cm and averages 169,5 cm, body length of women varies within 147—159 cm and averages 156 cm. Average age at death of adults (without child mortality) in the studied group made 35,1 years. Average age at death and average life expectancy of women was for 3 years more low, than at men. The group of the medieval population of Polotsk is characterized by relatively high frequencies of occurrence of *cribra orbitalia*. Among adults, *cribra orbitalia* is present in 32.2% of cases, among children — in 55.5% of cases. Compared with the rural population of the 11th — 13th centuries urban population of Polotsk of 13th — 14th centuries had higher mortality rates and increased incidence of *cribra orbitalia*. The most likely reasons for this phenomenon were, on the one hand, negative factors of urbanization, on the other

hand, the cooling of the climate that began in Europe at the beginning of the 14th century.

1 — Department of History and Tourism, Polock State University, Novopolotsk, Belarus.

Zeynalov Azad Asad¹ (Baku, Azerbaijan)

ANCIENT PALEOLITHIC OF AZERBAIJAN — THE 50TH ANNIVERSARY OF THE DISCOVERY

The Paleolithic period has been studied for more than 60 years in Azerbaijan. The first Paleolithic dwelling was discovered in 1953. So far, more than 40 Paleolithic dwellings, finding places have been discovered and studied, due to all periods of Paleolithic (From Oldovan to upper paleolithic). 9 of them are the caves, the rest ones are open-type Paleolithic camps and finding places First the early Paleolithic sites open in Azerbaijan this is the cave of Azykh was discovered in 1960. Three Paleolithic cultures (Oldovan, old and middle Acheulian and Mousterian) were recorded in 10 layers with a thickness of more than 14 meters. In other caves, stone tools belonging to different stages of the Mousterian cultures were found.

At the open-type camps and Paleolithic sites stone tools have been found belonging to different stages of the Acheulian and Mousterian. The richest open-type camp of Paleolithic is Garaja paleolithic dwelling found in 2012. In addition to fauna remains, stone tools were revealed due to Old and Middle Acheulian.

Possibly, the lower layer of Garaca Paleolithic site is the oldest one in the Caucasus, according to the typology and fauna.

1 — Institute of Archaeology and Ethnography, Azerbaijan National Academy of Science, Baku, Azerbaijan.

Андрійович Марта¹ (Берн, Швейцарія)

ОЗНАКА МОБІЛЬНОСТІ ТА КУЛЬТУРНОГО ОБМІНУ? КЕРАМІКА З ЛІНІЙНИМ ОРНАМЕНТОМ З ЛИСОГІРСЬКОГО НЕОЛІТИЧНОГО МОГИЛЬНИКА

На нижній терасі Каховського водосховища О.В. Бодянський в 1959 році дослідив Лисогірський могильник. На території могильника було знайдено 50 поховань з супровідним інвентарем. Серед знахідок було близько 80 горщиків. Могильник належить до ПБ періоду існування Азово-Дніпровської культури і датується 5200—4750 рр. до н.е.

Для Дніпро-Донецького регіону характерні три типи орнаментів на кераміці: гребінцевий штамп, наколи (насички) та прокреслені лінії. Для першого періоду характерним орнаментом є гребінцевий штамп та прокреслені лінії; для другого періоду — підтрикутні наколи. На мою думку, відмінності орнаментів на кераміці, так само як різні домішки до тіста можуть бути пояснені двома гіпотезами:

1. Міграція постійної житлової мобільності соціальних груп в Дніпро-Донецькому регіоні.
2. Обміну за межами Дніпро-Донецького регіону між різними соціальними групами, що мають різну практику гончарного виробництва.

Найбільш розповсюдженим у першому періоді орнаментом був гребінцевий штамп. Але у другому періоді найпоширенішим орнаментом стає накольчатий орнамент, і разом з цим майже зникає орнамент з прокреслених ліній. Якщо гребінцевий штамп був «винайдений» на території середньої течії Дніпра чи був впливом трьох хвиль міграції соціальних груп-носіїв кераміки стилю Кардіум (Cardium), а у другому періоді мав місце інший вплив на регіон від груп носіїв стилю кераміки з підтрикутним накольчатим орнаментом, то ми можемо припустити, що орнамент з прокреслених ліній може бути локальним винаходом всередині Буго-Дністровського керамічного стилю під час раннього неоліту.

Залишається питання: чи є комбінація різних типів орнаментациї результатом обміну між культурно різними групами та/або фазами адаптації та інтеграції для новоприбулих членів групи? В обох випадках, що це може розповісти нам про мобільність, культурний обмін соціальних груп в неоліті в Середньому Придніпров'ї?

1 — Institut für Archäologische Wissenschafte, Bern Universität, Bern, Switzerland.

Беленко Микола¹ (Київ, Україна)

МИСЛИВСЬКА ЗБРОЯ СТОЯНКИ ВИСЬ

В доповіді мова буде йти про стоянку, яка відноситься до початкового періоду верхнього палеоліту. Цей період палеоліту на території України — слабо вивчена тема. Це пов'язано з малою кількістю археологічних пам'яток цього часу. З 2007 по 2017 рр. експедиція Національного університету «Київо-Могилянська академія» досліджувала одну з таких пам'яток — Вись. Особлива увага буде приділена унікальності цієї стоянки, а саме біфасіальним наконечникам стрелецького типу, які в Україні зустрічаються тільки тут.

1 — Національний музей історії України, Київ, Україна.

Беляєва Валентина¹ (Санкт-Петербург, Росія)

ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ ПОСЕЛЕНСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ

ПУШКАРІВ I

Стоянка Пушкарі I об'єднує в собі не менше ніж п'ять ділянок, культурний шар та антропогенний матеріал котрих мають багато спільних рис. Вони виражені в єдиному стратиграфічному рівні культурного шару, абсолютних радіокарбонних датах, в подібних якісних характеристик культурного шару, ступеню його збереженості, заповнення, потужності та насиченості. Загальні ознаки та параметри форми мають основні об'єкти

культурного шару — вогнища, житлові западини (житла), ями, евакуаційні скупчення (т. зв. «топталища» або «викиди»), виробничі ділянки.

Інтерпретуючи відкриті нашими попередниками та нами ділянки стоянки, ми оцінюємо чотири з них як поселенські структури. Дві, житла з одним вогнищем, розкопані повністю, одна, з відомим житлом з трьома вогнищами, — в більшій мірі. В свою чергу, ділянка, що досліджувалась М.Я. Рудинським у 1932—1933 рр. безсумнівно є частиною поселенського комплексу, котрий необхідно досліджувати повністю. Культурний шар п'ятої ділянки не зберігся в положенні *in situ*. На даний момент метою порівнянь можуть стати поселенські комплекси у всьому їх різноманітті, в контексті середовища їх існування. Таким чином, в задачі дослідження в першу чергу входить аналіз культурного шару як структурного утворення, яке виникає, існує та руйнується. Важливим моментом є оцінка цих тафономічних особливостей на конкретних об'єктах поселення.

На основі літологічної характеристики заповнення культурного шару, морозобійних тріщин і абсолютних дат, ми оцінюємо час існування стоянки на всіх її ділянках, як на межі, або близьке до періоду максимуму похолодання вюрма. Судячи по всьому, північна ділянка Погонського мису на той час була щільно заселена, і могла існувати як єдиний район проживання людини, які незабаром покинули її на 3—4 тис. років. Виникає питання, чи зберігало населення що повернулося в яких-небудь рисах культурні традиції? На це питання можливо дасть відповідь лише крем'яний матеріал.

1 — Санкт-Петербурзький Державний університет, Санкт-Петербург, Росія.

Біляєв Олександр¹ (Київ, Україна)

Біляєва Світлана² (Київ, Україна)

З ІСТОРІЇ ЕКСПЕДИЦІЇ «ДНІПРО — ДОНБАС»

У 2019 р. виповнюється 50 років початку роботи експедиції «Дніпро-Донбас», формування та робота якої пов'язана з ім'ям Д.Я. Телегіна. Саме тоді у далекому тепер 1969 р. Д.Я. Телегін сказав О.С. Біляєву, який тільки ще

починав працювати в Інституті археології НАН України: «Я прочитав в газеті, що буде будуватися канал «Дніпро-Донбас». Траса пройде долиною ріки Орель. Це кордон степу та лісостепу, що може бути дуже цікавим, так як це стик ареалів різних культур». Після цього почалися розвідки: спочатку поїхав на пошук пам'яток О.С. Біляєв, а потім виїхали та провели детальну розвідку разом. В результаті останньої було відкрито багато пам'яток. Розвідки були продовжені і у наступні роки. Був заключений договір про проведення археологічних досліджень із Дирекцією каналу та почалось фінансування робіт. Впродовж роботи експедиції у 1969—1975 рр. було знайдено чимало пам'яток різних культур та хронологічних періодів. Досліджені багатошарове поселення та могильник біля с. Йосипівка, розкопано багато курганів. В результаті розкопок вперше відкриті пам'ятки чорноліської культури на Лівобережжі, знайдені поселення бондаріхінської культури, ранньословянські поселення. В експедиції розкрились чудові наукові та організаторські якості Д.Я. Телегіна, педагогічна майстерність, вміння виховати учнів, привернути увагу до археології широких кіл громадськості. Завдяки Дмитру Яковичу в експедиції виросло багато археологів, які постали відомими фахівцями, кандидатами та докторами наук: В.М. Степанчук, О.О. Кротова, С.П. Юренко та ін. Він привернув до роботи в експедиції вчителів історії із своїми учнями з Енакієво, Курахова, багатьох місцевих любителів археології та краєзнавців.

2 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Болтрик Юрій¹ (Київ, Україна)

СІЧОВА СИСТЕМА ОПОВІЩЕННЯ ПРО НАБЛИЖЕННЯ НЕБЕЗПЕКИ (АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ)

Під час польової інспекції розкопаних об'єктів Запорізької експедиції ІА АН України в 1978 р. Д.Я. Телегін визначив нетиповий для курганів об'єкт, як землянку козацької сторожі (Телегін, 1997). Цей курган (№ 1) знаходився біля с. Чкалово Веселівського р-ну Запорізької обл., а в реаліях середньовічного

степу, пункт спостереження козаки влаштували за декілька кілометрів на північ від Муравського шляху, біля витоків Сірогозької балки. Думку Дмитра Яковича розвинув В.В. Отрощенко, трактувавши декілька землянок з курганів лівобережного степу як залишки козацької дозорної системи (Отрощенко, 1981).

Заглиблені невеликі житлові помешкання 16—17 ст., що були відкриті в полах курганів в смузі вірогідного руху татарських загонів, змушують звернутися до інформації Г. Боплана. Описуючі кримських татар в перш. пол. 17 ст. він, повідомляє про їх спритність, як вершників, «що на повному чвалі перестрибують з одного коня на другого, коли перший виб'ється з сил». Значний ресурс коней, не обтяженість обозом та тактика розділення орди на окремі загони, що розліталися в радіальних напрямках надавали нападам татар блискавичної швидкості. Тому козацькі спостережники мали вчасно сповістити про небезпеку. В залежності від рельєфу сигнальні пости на курганах розміщувалися за 7—12 км один від одного.

Існування козацької сторожової системи відбилося в легендах Низового Дніпра, де фігурують «сторожові могили», «місця козацької сторожі» або «баштові дуби» (Савур-Могила, 1990).

Своєрідним ретранслятором з сигнальних «фігур» чи систем вогнищ на курганах Кримського степу слугували високі кургани Мамай-гори, що домінувала над заплавою. Сигнал тривоги звідси приймали на Січі. Якщо ж провести пряму в протилежному напрямку від Мамай Гори, до землянки біля с. Чкалово, то в цю смугу потрапляють і інші кургани Солоха, Рогачик та курган 14 біля Гюнівки (там відкрита ще одна землянка).

З огляду на те, що передові козацькі пости були виставлені за 50—55 км в глиб Татарського степу, вірогідно, це була сіра зона, яку не контролювало Кримське ханство.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Бурдо Наталія (Київ, Україна)

ІНТЕР'ЄР В АРХІТЕКТУРІ КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ (ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ)

Архітектурні традиції, в цілому спільні для культурного комплексу Трипільля-Кукутень, демонструють певні трансформації в часі та відмінності в різних локально-хронологічних угрупованнях. Зокрема це стосується й інтер'єру.

Треба зауважити, що вивчення інтер'єру, як і загалом архітектури Трипільля, передбачає послідовну процедуру дослідження у кілька етапів. Перший етап — виявлення та фіксації об'єктів; другий — їх інтерпретація; третій — вірогідна реконструкція, для якої важливу інформацію можна отримати завдяки керамічним моделям будівель.

Основні глиняні конструкції, пов'язані з інтер'єром це «вимостки» або «підвищення». Невисокі, до 0,2 м, різноманітні за розмірами та формою, вони не могли мати виробничого призначення, а скоріше за все це — вогнища або вівтарі. Останні могли бути хрестоподібними в плані.

Прямокутні підвищення значної довжини — «подіуми». На моделях жител відображено подіуми, на яких стоять великого розміру посудини.

З подіумами часто пов'язана специфічна саме для трипільської культури деталь інтер'єру у вигляді високих, товстостінних грушоподібної форми та великих за об'ємом посудин — піфосів. Вони були виготовлені стрічковим способом з глини із значною домішкою полові. Їх використовували у необпаленому вигляді, а випал вони отримали під час ритуального спалення жител.

Обігрівальними пристроями були вогнища. Поодинокі печі, представлені також і на моделях будівель, були спеціалізованими, а не опалювальними спорудами.

Для архітектури культури Кукутень глиняні конструкції інтер'єру не характерні, а серед трипільської культури спорудження елементів інтер'єру найбільш характерне для будівель володимирівської, небелівської та томашівської груп.

Васильєв Павло¹ (Київ, Україна)

КРЕМ'ЯНИЙ КОМПЛЕКС ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ПУШКАРІ I ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПУ VII

Група верхньопалеолітичних стоянок Пушкарі була відкрита у 1932 р. М.Я. Рудинським поблизу однойменного села Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. Сучасні дослідження пов'язані із центральною частиною поселення Пушкарів I (розкоп VII). Пушкарі I займають північну частину Погонського мису, що зі сходу обмежений р. Десна, а з півдня — долиною давньої балки Мосолов Рів. Всього з розкопу площею 98 м² було отримано 36777 одиниць крем'яних артефактів. Для розколювання використовували виходи місцевої крем'яної сировини, виходи якої відомі і зараз неподалік від стоянки. Відходів виробництва нараховується 35288 (96%) од., що представлені наступними основними категоріями виробів: пластини, відщепи, уламки, лусочки, реберчасті сколи та нуклеуси. Вироби із вторинною обробкою представлені загальною кількістю 1489 одиниць, що складає 4% від всієї крем'яної колекції, більшість з них (99%) виготовлені на пластинчатих сколах. В цілому набір знарядь праці в комплексі є типовим для верхньопалеолітичних пам'яток, і представлений наступними основними типами: різці (62 од., 4%), скребачки кінцеві (34 од., 2,4%), тронковані пластини (47 од., 3%), виїмчасті (49 од., 3%) ,вістрями великих форм (158 од., 11%), і виробами з притупленим краєм (416 од., 28%). Також, в колекції представлені ретушовані, не типологічно сталі вироби, пластини (550 од., 37%), пластинки (115 од., 8%) та відщепи (48 од., 3%) з їх фрагментами. Статистичне співвідношення між основними типами знарядь праці, демонструє переважання виробів мисливського оснащення, що безпосередньо відображає господарську

специфіку крем'яного комплексу. Таким чином, на основі радіокарбонного датування (20—21 тис. р.т.) матеріали Пушкарів I демонструють фінальний етап розвитку широкої граветської спільноти на межі максимуму останнього льодовикового періоду.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Весельський Андрій¹ (Київ, Україна)

СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ СЕФЕРЕК КОБА I ТА II ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗВІДОК 2013 РОКУ В АР КРИМ

Доповідь присвячено результатам польових досліджень палеолітичної експедиції Кримської філії Інституту археології НАН України в 2013 р. у Білогірському районі АР Крим. Район розвідувальних робіт приурочений до верхів'їв річки Біюк Карасу біля північних відрогів Карабі яйли. В ході польових робіт в урочищі Сеферек Коба були досліджені кілька пунктів кам'яної доби. У роботі пропонуються головні результати досліджень на середньопалеолітичних місцезнаходженнях Сеферек Коба I та II.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Ветров Денис¹ (Київ, Україна)

МІКРОЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС ГРАВЕТСЬКИХ СТОЯНОК БАСЕЙНУ р. ВЕЛИКА ВИСЬ

Останніми роками у басейну р. Велика Вись під м. Новомиргород Л.Л. Залізнякам, Д.О. Ветровим, І.М. Хоптинцем, В.М. Степанчуком, П.І. Озеровим, досліджено групу граветських стоянок. Найбільш повно дослідженими у регіоні є стоянки Троянове 4А та Троянове 4В. Матеріали стоянок залягають у верхніх шарах бузького лесу, що датується 27—19 тис. р. тому.

Мікролітичні комплекси знайдено лише на стоянках Троянове 4А (24 мікроліти) та Троянове 4В (17). Вони становлять близько 1—2 % від усіх виробів з вторинною обробкою стоянок та представлені переважно уламки пластинок та мікропластин з притупленим краєм. Вироби притуплювалися крутою, як правило зустрічною ретушшю, яка далеко заходила в тіло заготовки. У деяких вкладнів кінчики підпрацьовані ретушшю також по гострому краю мікропластини. Такі вироби нагадують „голкоподібні” різновиди гравецьких вістер. Чотири уламки базальної частин пластинок демонструють процес виготовлення мікролітів. Є також вироби зі скошеним крутою ретушшю краєм, що демонструють різні етапи виготовлення гравецьких вістер, наявні «ножі типу Ргані».

За метричними показниками мікролітичні комплекси стоянок подібні. На Троянове 4А максимальна ширина та товщина заготовок становить 18 та 6 мм, мінімальна — 2 мм, середня — 8—5 мм та 4—3 мм. Для комплексу Троянове 4В ці параметри складають відповідно: 15 та 7 мм, 3 та 2 мм, 8—5 мм та 4—3 мм.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Виногородська Лариса¹ (Київ, Україна)

ЗАМОК В ОБОРОННІЙ СИСТЕМІ ПОБУЖЖЯ (ЗА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ)

Будівництво укріплень на Поділлі нерозривно зв'язане з політичною історією краю, яка з середини XIII ст., після монгольської навали, була досить складної, неоднозначної і цілком залежала від колонізаційних процесів, що відбувалися на цій території. Особливо це стосується часу колонізації Поділля Литвою (XIV — середина XVI ст.). Захист краю за допомогою мережи оборонних пунктів був необхідним як для воєнно-політичних цілей, так й для реалізації його економічних можливостей. Головною водною артерією Східного Поділля був Південний Буг вздовж якого проходили два важливих

торговельних шляхи з півдня на північ — Чорний і Кучманський, що активно використовувалися для набігів татарами і турками. Це потребувало будівництва замків для опору набігам і захисту місцевого населення від них. Замки за традицією будувалися дерев'яними і під них використовувалися земляно-дерев'яні укріплення давньоруського часу (Старокостянтинів, Меджибіж, Хмільник, Вінниця, Сокілець, Селище, Брацлав та інші), де під час археологічних розкопок були зафіксовані матеріали цього періоду. Після Кревської унії Південний Буг став пограничною межею між Польщею та Литвою і вздовж нього виникають дерев'яні замочки, що крім оборонної функції слугують митницями. Для захисту від нападів між замками будуються сторожи, де знаходилися глядачі, які при появі ворога запалювали вогонь, щоб у замку були готові до захисту. У цей період замки залишалися дерев'яними і слугували для воєнних цілей. Під час розкопок майже не трапляються жіночі прикраси, а з посуду перебільшують макітри та глеки для харчування гарнізону. Модернізація замків не була конче необхідною, оскільки основне озброєння татар складалося з шаблі, луку і стріл і для оборони замків не потрібні були міцні кам'яні стіни. Єдиним прикладом модернізації замку є зроблення накатів для гармат у Брацлавському замку виконані на початку XV ст. Витовтом. Після Люблінської унії (1569 рік) починається новий етап в розвитку оборонної системи Побужжя у складі Речі Посполитої.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Відейко Михайло (Київ, Україна)

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА І «ПЕРША КУРГАННА ХВИЛЯ»: ПІДГРУНТЯ І РЕАЛЬНІ ПОДІЇ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ВІДОМОСТЕЙ

Вже кілька десятиліть існує “курганна теорія”, покликана пояснити поширення індоєвропейських мов. Серед її творців та прихильників був і Д.Я. Телегін. Початковим етапом поширення було визначено події, які за сучасною хронологією припадають на останню третину V тис. до н.е. Для

середовища трипільської культури в якості слідів цієї хвилі розглядали і т.зв. “кухонний посуд” — керамічні вироби з домішками черепашки в масі з специфічним декором. З часом з’явилися нові відомості стосовно обставин, за яких відбувалися ці події, а також зросла кількість знахідок такого посуду. Врахування нових відомостей та аналіз джерел дають змогу запропонувати версію, за якою явище, назване свого часу “першою хвилею поширення курганних народів” було наслідком кліматичних змін, які викликали з одного боку занепад аграрних культур Південно-Східної Європи, а з іншого — піднесення культурного комплексу Кукутень-Трипілля.

1 — Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна.

Вотякова Оксана¹ (Київ, Україна)

ТЕХНІКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІНДУСТРІЇ ШАРУ II СТОЯНКИ МАЛИЙ РАКОВЕЦЬ IV

Стоянка Малий Раковець IV була відкрита В.І. Ситливим та Ю.В. Кухарчуком у 1978 р поблизу с. Малий Раковець Іршавського р-ну Закарпатської області. Дослідження пам’ятки розпочалося у 1983 р колективом Постійнодіючої палеолітичної експедиції Археологічного музею Інституту зоології АН УРСР та продовжувалося у 1989-1991 рр. У 1995, 1997, 2003, 2004, 2006 рр. розкопки проводила експедиція КНУ імені Тараса Шевченка під керівництвом С.Н. Рижова. За ступенем збереженості, техніко-типологічними характеристиками та умовами стратиграфічного положення знахідок було виділено верхньо-, середньо- та ранньопалеолітичні комплекси.

Середньопалеолітичний комплекс II виявився найчисельнішим за кількістю артефактів. Основною сировиною був обсидіан, зрідка розколювали сланець, кварцит, кремінь та андезит. Первинне розщеплення представлено паралельним та радіальним методами, які були орієнтовані на отримання короткої та широкої заготовки з природною спинкою. Саме такі сколи використовували для виготовлення знарядь. В типологічному наборі домінують

однобічні скребла, оформлені лускатою та іноді східчастою ретушшю, з природною або підправленою спинкою. Зубчасто-виїмчасті форми складають незначну групу, присутні кілька знарядь з частковою двобічною обробкою.

Техніко-типологічні характеристики демонструють схожість з індустрією шару II стоянки Королево та дозволяють віднести цю індустрію до кола шарантських пам'яток типу Кіна.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Гаврилюк Надія¹ (Київ, Україна),
Кашуба Майя² (Санкт-Петербург, Росія),
Кулькова Маріанна³ (Санкт-Петербург, Росія)

БІЛА ПАСТА З ЛИСКОВАНОЇ КЕРАМІКИ ЖАБОТИНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Значну частину наукової біографії Д.Я. Телегіна складає керівництво новобудовними експедиціями, у перше чергу Дніпро-Донецькою, у матеріалах якої були представлені, а потім введені до наукового обігу старожитності раннього залізного віку. Крім того, Д.Я. Телегіна завжди цікавили новітні методи дослідження археологічного матеріалу. Тому представлені тут результати нових міждисциплінарних досліджень кераміки раннього залізного віку з південної частини Дніпровського Правобережжя будуть доречними. На прикладі невеликої колекції ліпного посуду з двох споруд, відкритих у 1950 та 1951 рр. на Жаботинському поселенні (горизонт Жаботин I, що датується першою половиною VIII ст. до н. е., показано результати вивчення білої, рожевої та жовтої пасти, що заповнювала геометричні орнаменти лискованого посуду. Мінеральний склад пасти для інкрустації був визначений SEM-EDS методом. Досліджено 9 зразків. Встановлено, що паста готувалася у два етапи. Наявність у складі паст волластоніту свідчить про те, що спочатку кальцит та силікатний матеріал (діатоміт, опока, глина) були подрібнені у порошок та нагріті до 700—900 °С. Отриманий матеріал був перемішаний з подрібненим

кістковим матеріалом, каолінітом та рідиною, у які входили жир або кров. Цією сумішшю заповнювався орнамент. Було проаналізовано також заповнення невеликої посудини, у котрій збереглися залишки білої речовини — матеріалу для виготовлення пасти. Результати аналізу цієї речовини підтверджують два технологічних етапи у виготовленні пасти. Отже, загальною рисою всіх проаналізованих зразків є присутність високотемпературних силікатів кальцію, в першу чергу — волластоніта, присутність котрого не характерна для порід, що складають геологічну провінцію регіону. Використання у складі білої пасти таких інгредієнтів як кальцит, кістковий попіл, каолініт характерне для оздоблення кераміки основних археологічних культур Європи, починаючи з неоліту і до раннього залізного віку. Поява звичаю інкрустації орнаменту лискованої кераміки раннього залізного віку Північного Причорномор'я може бути пов'язана з міграційними процесами що відбувалися у цей період. Виготовлення паст у складі котрих біли присутні високотемпературні силікати стало можливим в умовах використання нових технологій раннього залізного віку.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна

2 — Інститут історії Матеріальної культури, Санкт-Петербург, Росія

3 — Російський педагогічний університет ім. О. Герцена, Санкт-Петербург, Росія.

Гаскевич Дмитро¹ (Київ, Україна),
Ендо Ейко² (Токіо, Японія),
Кунікіта Даї³ (Токіо, Японія),
Яневич Олександр⁴ (Київ, Україна)

НОВІ РАДІОВУГЛЕЦЕВІ ДАТИ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ СУБНЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Для пара-неолітичних пам'яток Побужжя і Подністер'я опубліковано 71 радіовуглецеву дату. Але лише 51 з них автори відповідних публікацій впевнено співвідносять з буго-дністровською культурою (БДК). При цьому 6 отриманих за кордоном дат і 1 дата Київської лабораторії, зроблена в 1980-х

рр., вказують на 60—47 ст. до н.е., а сукупність 44 дат, отриманих в Києві починаючи з 1998 р., — на 65—50 ст. до н.е. (95.4%, OxCal 4.2, IntCal 13).

Розбіжність «старих» і «нових» дат БДК викликала дискусію щодо часу початку БДК, а також послідовного або синхронного існування посуду низки типів кераміки. Але відсутність добре стратифікованих пам'яток і «закритих» комплексів не дозволяє чітко співвіднести продатовані кістки зі знайденими поруч посудинами. Тому єдиним виходом із ситуації є пряме датування кераміки. Чотирнадцять таких дат, отримані В.О. Маньком, Л.Л. Залізником і М.Т. Товкайлом в Києві, вже продемонстрували значну тривалість і перекривання хронологічних діапазонів посуду різних типів. Однак багатьма дослідниками вони не використовуються через недовіру до київських дат, одержаних саме по кераміці.

В рамках спільного українсько-японського проекту з вивчення відбитків культурних рослин на кераміці неолітичного та енеолітичного часу з Правобережної України (2016—2019, фінансування японської Програми грантів на підтримку наукових досліджень (KAKENHI 16K03166), головний дослідник — Ейко Ендо) в 2019 р. було одержано серію дат, виконаних в радіовуглецевій лабораторії музею Токійського університету як за органічною домішкою в складі керамічної маси, так і нагаром на поверхні частини відповідних посудин. Вони засвідчили валідність використання кераміки БДК як матеріалу для датування. Також вони усунули частину протиріч «старої» та «нової» хронології щодо часу існування культури.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна

2 — Центр дослідження обсидіану та кременю, Університет Мейджі, Токіо, Японія

3 — Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo, Tokyo, Japan

4 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Гершкович Яків¹ (Київ, Україна)

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО СТРАТИГРАФІЇ УШКАЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Ушкальське поселення, завдяки його публікації Д.Я. Телегіним, вже давно набуло статусу опорної пам'ятки доби пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я. Посилання на його унікальність і першорядне значення для визначення відносної хронології сабатинівських та білозерських старожитностей повторюються у всіх роботах, пов'язаних з проблемою епохи пізньої бронзи Північного Причорномор'я і суміжних з ним територій. На інших поселеннях чітко розчленувати сабатинівський та білозерські шари на підставі вертикальної стратиграфії не вдалося й досі. Вивчення польової документації розкопок цього поселення дозволяє, залишаючи основний висновок Д.Я. Телегіна, навести, що тут присутній єдиний зольний шар доби пізньої бронзи. В ньому можна виокремити три послідовних горизонти від ранньосабатинівського до пізньосабатинівського та білозерського часу. Загальна товщина цього шару складає не менше 1,5–2,0 м, що, в цілому, відповідає товщині шарів багатьох інших поселень доби пізньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я, Подністров'я, Східного Криму, Подінців'я та Подоння. Цей шар формувався протягом тривалого часу, отже немає нічого дивного в тому, що у верхній своїй частині містить найбільш пізні матеріали. В кожному горизонті присутні речі-хроноіндикатори, а білозерський дає сполучення проявів такого самого різного походження, що властиве іншим пам'яткам постсабатинівського періоду.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ТЕХНОЛОГІЯ ОБРОБКИ КВАРЦУ І ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ НА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ АНЕТІВКА 2

Стоянка пізнього палеоліту Анетівка 2 дає уявлення про широке і інтенсивне використання мінеральної сировини. Застосовувався не тільки кремій, який був основною сировиною для виготовлення знарядь праці, а й різноманітні камені інших порід та мінеральні глини, знайдені під час дослідження культурного шару поселення в вигляді артефактів і манупортів.

Кварцові породи каменю являються одними з наймасовіших знахідок серед не крем'яних артефактів Анетівки 2. Кварци на поселенні представлені гірським кришталем, димчастим кварцом (раухтопазом), моріоном, рожевим кварцом, цитрином, жильним кварцом, дрібно- і грубозернистим. Є й окатані дрібні шматочки, явно алювіального походження. Судячи з кількості і різноманітності кварцової сировини, вона дуже приваблювала первісних поселенців стоянки своїми якостями.

Кварци на пам'ятці представлені як крупноштуфною, так і дрібноформатною сировиною, у вигляді як утилізованих (артефакти), так і просто принесених на поселення (манупорти) каменів. Кварцові знахідки поселення Анетівка 2 є додатковим джерелом для можливої реконструкції життєдіяльності первісних мисливців на бізона (зокрема виробничих процесів, а також — естетичних і ритуальних моментів життя людей епохи пізнього палеоліту).

Уявлення про використання кварцових порід на стоянці дають знахідки в вигляді манупортної мінеральної сировини, знарядь праці, прикрас і виробів мобільного мистецтва з кварцу, знарядь для виготовлення крем'яних виробів (відбійники, ретушери), розтиральників для фарби, а також — множинних осколків та уламків різних кварцових каменів.

Геолог Віктор Федорович Петрунь, який вивчав кварци з культурного шару пам'ятки, визначив кілька джерел походження подібної сировини, як істотно віддалених від Анетівки, так і відносно близьких до неї.

1 — Одеський археологічний музей, Одеса, Україна.

Грицюта Оксана¹ (Одеса, Україна)

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ТРАСОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СКРЕБКІВ ВИСОКОЇ ФОРМИ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА I

Предметом трасологічного дослідження стала колекція скребків високої форми з пізньопалеолітичного поселення Анетівка I. Для аналізу були відібрані скребки з розкопу № 2 1981 р. Загалом було обстежено 123 артефакти, серед яких переважали скребки високої форми. В результаті дослідження під мікроскопом сліди зносу були виявлені на 55 скребках, серед яких 33 — високої форми. Виявлені сліди знаходились на вентральній стороні знаряддя. Можна виділити кілька видів таких слідів: викришена кромка, тріщини, довгі лінійні сліди, короткі лінійні сліди, заліскованість.

Короткі лінійні сліди локалізувались біля робочого краю майже перпендикулярно до нього, або на кромці знаряддя. Виявлені як поодинокі лінії так і ділянки, де вони утворювали сітку. Довгі лінійні сліди розташовувались на вентральній стороні як біля робочого краю так и ближче до центру. Окремий вид слідів зносу складає заліскованість, яка присутня на робочій поверхні знаряддя. Майже у всіх випадках на робочій поверхні знаряддя зустрічається кілька видів слідів одночасно.

Виявлення слідів зносу може свідчити про використання скребків високої форми в якості знарядь праці, але ця проблема потребує більш детального дослідження.

1 — Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, Одеса, Україна.

Демченко Ольга¹ (Одеса, Україна)

ЕКОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ НЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ

Аналіз матеріалів могильників регіону та семантично навантажених предметів дозволив виявити зв'язок духовної культури та світобачення первісного населення Дніпровського Надпоріжжя з природно-географічними особливостями даного регіону. Фактором, що забезпечував тут оптимальні результати промислу являлась річка, яка, на нашу думку, була осью у формуванні духовної культури населення. На користь цієї думки свідчить розташування могильників на берегах Дніпра та інших річок, човноподібна форма більшості індивідуальних поховальних ям, велика кількість зубів риб (сазан, вирезуб) в похованнях тощо. Окрім могильників про особливе ставлення до водної стихії свідчать орнаментальні мотиви на знаряддях праці, кам'яному та керамічному посуді, човниках, чурингах та ін. Загалом, можна виділити два напрями розвитку релігійних вірувань безпосередньо пов'язаних з водною стихією. З одного боку, це різноманітні зображення і предмети, пов'язані з прагненням первісної людини забезпечити вдалий лов, а з іншого — елементи духовної культури, що відображають більш складні релігійно-міфологічні уявлення про властивості природи, світобудову, потойбічний світ, вищі сили і т. д.

1 — Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Одеса, Україна.

Долженко Юрій¹ (Київ, Україна)

НАСЕЛЕННЯ МІСТА ВІННИЦЯ У XVII—XIX СТ. ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ КРАНІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Антропологічні матеріали отримані в результаті археологічних розкопок на території Литовського замку у Старому місті (Вінниця) та в Преображенському Соборі, які проводилися в 2014—2018 рр. Волино-

Подільською експедицією ІА НАН України під керівництвом Л.І. Виногородської. Всього з території міста Вінниці за 2014–2018 рр. досліджено 81 череп XVII—XIX ст. та їх фрагменти придатних для краніометрії (55 чоловічих та 26 жіночих). Також 77 черепа досліджені за дискретними ознаками. Встановлено, що чоловіча серія XVII—XIX ст. з міста Вінниці характеризується помірною брахікранією. Вушна висота й довжина основи черепа помірних розмірів. Лоб помірно широкий, потилиця середньо широка, виступає добре. Ширина ортогнатного обличчя помірна. Верхня висота обличчя — мала, тому за верхнім лицьовим індексом обличчя широке. Обличчя різко профільоване. Орбіти середньо-широкі. Носовий отвір помірний. Виступання носових кісток сильне. Перенісся високе, як за симотичним, такі за дакріальним індексом. Можна констатувати належність досліджуваної чоловічої серії до центрально-українського краніологічного типу, якому притаманна брахікранія, відносно широке обличчя (в нашому випадку за верхнє-лицевим показником) та добре виступання носових кісток. Жіноча група характеризується брахікранією. Довжина основи черепу помірна. Лобна помірних, а потилична кістка широких розмірів. Обличчя ортогнатне, помірно широке, висота його мала, горизонтальне його профілювання, в середньому, сильне. Орбіти помірні. Носовий отвір помірно широкий. Випинання носа до рівня профілю обличчя — сильне. Перенісся високе. За даними етнічної краніоскопії, де розглядаються спільно чоловіки і жінки, можна вважати досліджувану серію такою, яка вкладається у європеїдні показники за даною ознакою.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Духін Олексій¹ (Слов'янськ, Донецька обл., Україна)

КЕРАМІЧНЕ СОПЛО З ПОСЕЛЕННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ В ур. «НЕСПОДІВАНЕ» НА ОСКОЛІ

У доповіді розглядаються керамічні артефакти для ливарного виробництва, знайдені на поселенні в ур. «Несподіване», розташованому в Борівському районі Харківської області. Аналізуються шість знахідок — три керамічні горщика та три керамічні прилади для ливарного виробництва. Всі ці вироби відносяться до зрубної культури і засвідчують можливість ливарного виробництва на території лівобережного Приоскілля.

1 — член УТОПІК, краєзнавець, Слов'янськ, Донецька обл., Україна.

Залізняк Леонід¹ (Київ, Україна)

Д.Я. ТЕЛЕГІН І ДОБА КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ В МЕЗОЛІТОЗНАВСТВІ УКРАЇНИ

За історіографічною традицією Східної Європи концепція локальності прийшла на зміну стадіальності в розумінні культурно-історичних процесів за доби каменю значною мірою завдяки роботам О.М. Рогачова. Насправді зазначена трансформація думки радянських палеолітознавців була окремим проявом глобального процесу зміни парадигми всесвітньої історії. Сформована ще у XIX ст. класиками марксизму на засадах еволюціонізму Ч Дарвіна стадіальна або формаційна версія світової історії протягом XX ст. завдяки працям Освальда Шпенглера та Арнольда Тойнбі була замінена багатоваріантною концепцією історичного процесу або цивілізаційним підходом до нього. Саме багатоваріантність усесвітньої історії, яка визнає різноманіття культурних проявів, стала теоретичним підґрунтям для виділення численних археологічних культур, але не як хронологічних фаз чи глобальних історичних стадій, а як паралельно існуючих локальних проявів історичного процесу.

Поширення ідей багатоваріантності всесвітньої історії у ХХ ст. призвело до масового виділення археологічних культур спочатку в Західній та Центральній, а потім і в Східній Європі. Пік культуротворення в мезолітознавстві України припав на 70–80-ті роки минулого століття. Однією з провідних фігур у цих культурологічних дослідженнях був завідувач відділу кам'яної доби ІА АН УРСР Д.Я. Телегін. Він сформував і очолив цілу школу молодих українських дослідників мезоліту, які відкрили і розкопали десятки яскравих мезолітичних пам'яток, на матеріалах яких у другій половині ХХ ст. було виділено близько 15 культур мезоліту України та прилеглих територій. До цієї школи мезолітознавців України входили Л. Залізняк, В. Степаненко, О. Горелик, Г. Охріменко, М. Оленковський, Д. Нужний, О. Яневич.

Паралельно Київській формувалася Одеська школа дослідників мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я на чолі з В.Н. Станко. Її активними учасниками були С. Дворянинов, І. Сапожников, Г. Сапожникова, С. Смолянинова.

Завдяки зусиллям згаданих дослідників була створена джерельна база мезоліту України, на основі якої розроблена сучасна періодизаційна схема мезоліту регіону. Напрацювання українських дослідників мезоліту широко відомі за межами України і використовуються колегами з Білорусі, Росії, Литви, Латвії, Польщі для розробки власних періодизаційних схем фінального палеоліту та мезоліту.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Залізняк Леонід¹ (Київ, Україна)

Д.Я. ТЕЛЕГІН — ОДИН З ПЕРШОВІДКРИВАЧІВ НАЙДАВНІШИХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ СПІЛЬНОТ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Вагомим внеском у світову індоєвропеїстику видатного українського археолога-первісника Д.Я. Телегіна були його масштабні дослідження могильників маріупольського типу та пам'яток середньостогівської культури.

У наш час останні вважаються найдавнішими індоєвропейськими спільнотами півдня Східної Європи. З 30 нині відомих могильників маріупольського типу Д.Я. Телегін особисто розкопав колективні усипальниці Василівка V, Дерейвка, Вільнянка, Микільське, Олександрія, Осипівка, Ясиноватка. Дослідник присвятив маріупольським могильникам дві фундаментальні монографії (Telegin, Potekhina 1987, Телегин 1991).

Окрім розкопок численних поховань та поселень середньостогівської енеолітичної культури півдня України (зокрема поселення Дерейвка, могильник Огринь 8 та ін.) Д.Я. Телегін був першовідкривачем зазначеного культурного явища. Узагальненню численних археологічних матеріалів степового енеоліту України і виділенню на їх основі середньостогівської культури присвячена фундаментальна монографія дослідника (Телегін 1973).

Д.Я. Телегіним зроблені сміливі реконструкції етнічної належності носіїв археологічних культур неоліту, енеоліту, бронзи. Так людність дніпро-донецької культури він вважав праслов'янами; ямково-гребінцевої — пра-фіноуграми; ямників — індо-іранцями; середньостогівців — пра-індо-іранцями; людність культур лійчастого посуду, кулястих амфор, західних шнуровиків — протогерманцями; носіїв лінійно-стрічкової кераміки — іллірійцями; трипільців — фракійцями.

Д.Я. Телегін був прибічником широкої прабатьківщини індоєвропейців, яка охоплювала території від Ютландії на заході до каспійських степів на сході. Розпад індоєвропейської спільноти дослідник відносив до «донеолітичного часу, тобто до мезоліту чи навіть до палеолітичної епохи».

Важливе значення для розуміння етапів розселення ранніх індоєвропейських скотарів V–III тис. до н.е. з Північного Надчорномор'я на захід на Нижній Дунай та північ Балкан має схема міграційних хвиль, запропонована Д.Я. Телегіним у 1990 р.

1. Середній Стіг — Новоданилове (V–поч. IV тис. BC cal.).

2. Нижня Михайлівка, за участю якої на Нижньому Дунаї постали пам'ятки Чорнавода I (середина IV тис. BC cal.).

3. Усатове, за участю якого формувалися пам'ятки типу Чорнавода II (друга половина IV тис. BC cal.).

4. Ямники (поч. III тис. BC cal.).

Зазначена схема інвазій індоєвропейців значною мірою не втратила свою актуальність і в наші дні. Принаймні хвилі міграцій, інвазій чи дифузій степового населення з Північно-Західного Надчорномор'я у Подунав'я та на північ Балкан у V–поч. III тис. BC cal., враховуючи сучасний стан археологічних джерел, заперечити важко.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Залізняк Леонід¹ (Київ, Україна),
Яневич Олександр² (Київ, Україна)

ПІЗНЬОМЕЗОЛІТИЧНА СТОЯНКА ЛАСПІ-7 НА ПІВДЕННОМУ БЕРЕЗІ КРИМУ (УКРАЇНА)

Пізній мезоліт представлений в Криму двома культурами — кукрецькою та мурзак-кобинською. Однією із найвиразніших пізньомезолітичних пам'яток є Ласпі-7, яка розташована в західній частині Південного берегу Криму. Вона була виявлена у 1973 р. та досліджена у 1974—1976, 1983 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна.

Пам'ятка знаходилась у бухті Ласпі на скелястому схилі берега моря на висоті близько 12 м над поверхнею води. Відклади стоянки, потужністю близько двох метрів, поділені на сім культурних шарів, являли собою глинистий седимент, насичений дрібним вугіллям та мушлями суходольного равлика *Helix albestins*. Серед фауністичних решток — розколоті кістки благородного оленя, косулі, видри, дрохви, водоплаваючих птахів.

Археологічний матеріал з усіх шарів загалом подібний. Він поєднує в собі знаряддя, притаманні мурзак-кобинській культурі з невеликою кількістю кукрекських форм. Зокрема, нуклеуси представлені призматичними, пірамідальними та одним олівцеподібним. Мікролітичний набір складається з

дрібних симетричних та асиметричних трапецій, трикутників, мікролітів із притупленим краєм, мікропластинки зі скошеним кінцем та вкладення кукрецького типу. Скребачки представлені переважно напівкруглими на відщепках низького профілю, а також окремими кінцевими на платівках. Нечисленні різці здебільше кукрецькі — на відщепках із численними різцевими окрайками. Чисельно їм поступаються кутові на платівках. Яскравою рисою стоянки є велика кількість анкошів — платівок із глибокими виїмками. Знайдено проколки, оброблені стрімкою ретушшю. Серед кістяних знарядь уламок гарпуна, рогової муфти та круглого в перетині наконечника з двома пазами.

Поєднання мурзак-кобинських та кукрецьких типів знарядь у комплексах стоянок Гірського Криму є типовим явищем. Водночас, у гірській частині півострова відомі також кукрецькі пам'ятки без будь яких мурзак-кобинських домішок. Отже, поєднання мурзак-кобинських та кукрецьких елементів в комплексах культурних шарів Ласпі 7 може бути як результатом спільного мешкання носіїв різних культур, так і механічною сумішшю різнокультурних матеріалів. Мурзак-кобинська культура гірського Криму датується початком атлантичного періоду голоцену, близько 7—6 тис. ВС (cal).

1,2 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Іванова Світлана¹ (Київ, Україна)

ІМПОРТ АБО ІМІТАЦІЯ: ПРО ОСОБЛИВОСТІ БУДЖАКСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Своєрідність матеріальної культури західного ареалу ямної культурно-історичної спільноти дозволило дослідникам виділити особливу буджакську культуру. Питання про її статус поки не вирішене однозначно: більшість археологів включають її в ямну КІС, інші виділяють в особливу культуру раннього бронзового віку. Її характерна риса — це плоскодонний посуд, частина з якого має аналогії в культурах Центральної і Південно-Східної

Європи. Традиційна ямна кераміка в її матеріальному комплексі майже не відома.

На наш погляд, для буджакської культури характерна переробка іншокультурних традицій, а не імпорт кераміки й артефактів, хоча і вони мали місце. Основні категорії посуду була виробами місцевих гончарів. Склад глини і технологічні прийоми виготовлення таких посудин не відрізняються від традиційних буджакських форм. Але в ній проявилися і паралелі з іншими культурами, і запозичення, і сприйняття лише окремих елементів оформлення кераміки: різнокультурні елементи могли поєднуватися в одному виробі. Підтвердженням місцевого виробництва є й низька якість деяких «імпортних» посудин, що не можна виявити при вивченні малюнків кераміки, без безпосередньої роботи з посудом. Ці спостереження дозволяють уточнити характер взаємин між населенням різних регіонів Європи в ранньому бронзовому віці.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Кіосак Дмитро¹ (Одеса, Україна),
Радченко Симон² (Запоріжжя, Україна),
Тубольцев Олег³ (Запоріжжя, Україна),
Котова Надія⁴ (Київ, Україна),
Джос Віктор⁵ (Мирне, Запорізька обл., Україна)

Д.Я. ТЕЛЕГІН ТА КУКРЕКСЬКИЙ КОМПЛЕКС КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ 1 У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Поселення Кам'яна Могила 1 у Приазов'ї відоме значною кількістю культурних шарів кам'яної доби. Непересічний внесок у вивчення пам'ятки належить Дмитру Яковичу Телегіну. У 1983 та 1987 роках ним проведено важливі польові роботи на поселенні. Основним результатом цих досліджень стало виявлення мезолітичного шару культури Кукрек у стратиграфічних умовах, де В.М. Даниленком до того відтворювалося кілька горизонтів «докерамічного неоліту», та отримання радіовуглецевої дати для цих відкладів.

Матеріали поселення було залучено до виділення кримсько-надазовського варіанту кукрекської культури.

Розкопки на Кам'яній Могилі 1 було поновлено 2011 року експедицією ІА НАН України під керівництвом Н.С. Котової. Нові дослідження виявили стратиграфічну послідовність кількох культурних горизонтів, що містили знахідки кукрекської культурно-історичної спільноти. Найяскравіший комплекс цих матеріалів походить із шару, який залягає в товщі жовтого суглинку. Тут серіями представлено кукрекські різці на відщепках, багатолезові різці на пластинах, кукрекські вкладні та конічні нуклеуси. Мікролітичний комплекс представлено косими вістрями на тонких мікропластинках часто з дрібною та дуже дрібною крайовою ретушшю. Для цього шару було одержано і низку нових радіовуглецевих дат. За отриманими результатами, гіпотези двох класиків українського неолітознавства виявилися по-своєму вірними. В.М. Даниленко зміг визначити кілька горизонтів у межах відкладів з близькими кременевими виробами, а Д.Я. Телегін цілком справедливо визначив їх мезолітичний вік.

1 — Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, Україна

2 — ГО «Нова археологічна школа», Запоріжжя, Україна

3 — НЗ «Хортиця», Запоріжжя, Україна

4 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна

5 - Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», смт. Мирне, Мелітопольський район, Запорізька область, Україна.

Клочко Віктор¹ (Київ, Україна)

МЕТАЛЕВІ СОКИРИ КІНЦЯ СЕРЕДНЬОЇ — ПОЧАТКУ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ УКРАЇНИ

Про типохронологію та культурну приналежність металевих сокир кінця середньої — початку пізньої бронзи України.

1 — Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Київ, Україна.

Козак Олександра¹ (Київ, Україна),
Болтрик Юрій² (Київ, Україна),
Яніш Євгенія³ (Київ, Україна)

МИСЛИВЦІ НА КАЧОК З АРАБАТСЬКОЇ СТРІЛКИ. ФІЗИЧНИЙ ТИП ТА ЗАХВОРЮВАННЯ ЛЮДЕЙ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ЗАХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я

У 2018 році Арабатською археологічною експедицією під керівництвом Ю.В. Болтрика біля с. Щасливцеве Херсонської обл. у кургані було відкрито п'ять поховань ямної культури, одне з яких — потрійне, в іншому знайдені скелети 10 качок. Останнє дозволило висунути припущення про те, що одним з основних занять цієї групи могло бути мисливство.

Серед досліджених індивідів — два чоловіки, дві жінки та дві дитини, в одному випадку стать визначити не вдалося.

Варіації поховального обряду наштовхують на думку про належність індивідів до різних соціальних верств. Відмінна збереженість кісток з більшості поховань дозволила дослідити морфологію скелета, прослідкувати сліди захворювань і фізичних навантажень у цих людей.

Виявлено значні морфологічні відмінності у будові посткраніального скелета, в першу чергу у жінок. Чоловіки і одна з жінок відзначаються кремезною статурою та високим зростом.

Виявлені патологічні та морфологічні зміни на кістках, спричинені умовами довкілля, способом життя, зокрема, типом харчування і фізичними навантаженнями.

У доповіді буде розглянуто можливий зв'язок поховального обряду з соціальним статусом і морфологічними та патологічними характеристиками похованих.

1,2 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна

3 — Інститут зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України, Київ, Україна.

Козак Олександра¹ (Київ, Україна),
Ушкова Юлія² (Київ, Україна)

ТРЕПАНАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ. ДОБА БРОНЗИ

Трепанация — це штучно зроблений отвір у кістках черепа для проникнення у його порожнину. Трепанация роблять з метою лікування поранень голови, головного болю, епілепсії, запальних захворювань; з діагностичною метою. У давніх народів відомі ритуальні та символічні трепанация, трепанация з метою вигнання злого духа, відкриття третього ока, ініціяції, добування кісткового амулету, добування мозку задля отримання поживних речовин або муміфікації. Розрізняють прижиттєві та посмертні трепанация. В деяких випадках трепанация або їх причина призводять до загибелі людини під час операції.

За технікою виконання відомі чотири види трепанация, з яких на території України знайдено три. Вважають, що найдавніші, ймовірно ритуальні, трепанация на теренах України з'явилися за доби мезоліту — Василівка III (дослідження В.А. Гойхмана 1966 р. та М.Б. Меднікової 2018 р.); Василівка II та Вовніги (дослідження М. Lillie 2018 р.); печера Мурзак-Коба (дослідження Д.Г. Рохліна 1965 р. та М.Б. Меднікової 2018 р.). Однак перші трепанация медичного характеру знайдені на території степової частини Північного Причорномор'я у пізньоямний час і набувають найбільшого поширення у добу середньої бронзи серед населення катакомбної культурно-історичної спільноти. Переважна більшість досліджених прижиттєвих трепанация зроблені для лікування травм голови.

1,2 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна

Кононенко Олеся¹ (Київ, Україна)

ВІСТРЯ РАДОМИШЛЬСЬКИХ СТОЯНОК: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Поблизу м. Радомишль Житомирської обл. відкрито цілу групу верхньопалеолітичних пунктів (Радомишль I—V, Лутівка IV). Але у науковому

обігу донедавна згадувалася майже виключно стоянка Радомишль I. Техніко-типологічний аналіз її крем'яної колекції дозволяє стверджувати, що вона представляє окремий тип індустрії граветського технокомплексу. Її особливістю є притаманна граветським пам'яткам технологія розколювання за відсутності власне граветських культурновизначальних знарядь (граветські вістря, ножі костьонківського типу тощо). Одним з показових типів знарядь Радомишля I є вістря. Всі вони представлені одним типом — білатеральні дорсально-ретушовані без вентральної підправки. Тому видається цікавим порівняти їх типолого-статистичні характеристики з вістрями решти пам'яток радомишльського «куща».

Вістря стоянки Радомишль I складають 3,8 % від загальної кількості виробів із вторинною обробкою. На інших пам'ятках цієї групи їх частка є значно меншою: Радомишль II — 1,3 %, Радомишль IV — 0,4 %, відповідно. На пунктах Радомишль III та V (поверхневі збори) вістря не виявлені. На місцезнаходженні Лутівка IV серед 77 крем'яних знахідок, зокрема 10 знарядь, виявлено 1 виріб, що може бути визначений як вістря.

Загалом, типологічні характеристики вістер всіх пунктів радомишльської групи є подібними — білатерально ретушовані дорсальною напівстрімкою ретушшю. Проте, у різних комплексах є і свої відмінності. Так, окрім згаданих вістер на стоянці Радомишль IV виявлено одне класичне вістря Граветт на пластинці, одне білатеральне вістря з виділеним черешком (подібне до «pointe de Teujat») на пластинці, та один фрагмент пластини з краєм, притупленим обрубуючою зустрічною ретушшю (фрагмент вістря Граветт?). Ще одна пластина з притупленим ретушшю краєм та вентральною підтескою ударного горбика виявлена на пункті Лутівка IV. Такі знахідки свідчать про побутування в цьому районі носіїв граветтського технокомплексу.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Корвін-Піотровський Олексій¹ (Київ, Україна),

Потехіна Інна² (Київ, Україна)

МІГРАЦІЇ МАЛИХ ПОПУЛЯЦІЙ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРОГЕНЕЗИ НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У процесі археологічного дослідження великих у своїх географічних межах і часовому просторі археологічних культур одне з визначних місць посідають проблеми визначення внутрішніх міграційних процесів. Разом з тим, не менш важливим є виявлення й іншокультурних впливів, які можуть фіксувати прихід невеликих груп населення з віддалених територій. Такі групи людей навряд чи несли з собою повні й великі за обсягами об'єкти матеріальної культури, а лише невеликі, але дуже «цінні предмети» й певні новітні ідеї та традиції тих суспільств, які вони полишили. Прийшли популяції привносили й ознаки нового фізичного типу до антропологічної структури місцевого населення.

Пропонуємо одну з версій міграції малої популяції. У межах томашівської (за термінологією Т.Г. Мовші) культури Кукутено-трипільської КС, на небелівській фазі її розвитку, був досліджений великий об'єкт «Храм» в Небелівці (М. Відейко, Дж. Чепмен). Нами (О.Корвін-Піотровський, 2015 с. 19—20) була запропонована інша інтерпретація цього об'єкта — як закритої планувальної структури близькосхідного типу — місця проживання великосімейної общини. Серед іншого, на цьому об'єкті була знайдена невелика кількість графітованої кераміки, не притаманної трипільському посуду та електрова (золота) бусина-пронизка, схожа на Варненські коштовності (Відейко, 2015, с. 7). Саме з цим часом можна пов'язувати прихід в трипільську спільноту ідей нового типу керамічних горнів: від Небелівки через Доброводи, Тальянки і до Майденецького. Зазначимо й знахідки унікальних зразків антропоморфної пластики, винайдених у Тальянках і Майданецькому. Чоловіча й жіноча голівки виконані в не притаманній Трипіллю манері, в досить реалістичному стилі. Пропорції і риси обличчя на обох скульптурних

«портретах» не є характерними для відомих до цього часу краніологічних комплексів представників місцевих трипільських груп.

Можна припустити, що за часів Небелівки сюди приходить нечисельна група з кола Гумельниця — Караново — Вінча, яка асимілюється з місцевим трипільським населенням, привносячи в розвиток місцевої культури нові риси.

1,2 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна

Кротова Олександра¹ (Київ, Україна)

АМВРОСІЇВСЬКЕ КІСТКОВИЩЕ БІЗОНІВ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс, що включає кістковище бізонів та розташовану неподалік стоянку — унікальна пам'ятка мисливців на бізонів Північного Надазов'я, яка досліджувалася впродовж останніх тридцяти років під керівництвом автора, основні результати яких підсумовано у доповіді.

Дані палеогеографічних досліджень визначають час її існування у кінці валдайського максимального похолодання в умовах холодного, континентального та відносно сухого клімату перигляціального степу, що підтверджено її абсолютним датуванням у межах 19000–18000 н / кал. років тому.

Узагальнено дані про кількість особин бізонів, тафономічні спостереження особливостей культурного шару та палеонтологічних знахідок, у тому числі, зразків кісток зі слідами дії як природних факторів так і діяльності людини. Надано характеристику колекцій кістяного та крем'яного інвентарю, які включають як предмети мисливського спорядження (кістяні наконечники списів та крем'яні мікроліти-вкладені), так і крем'яний виробничий інвентар, який, здебільшого, використовували для утилізації впольованої здобичі.

Підсумовано результати визначення, згідно комплексу методів, сезонів загибелі бізонів та використання місцезнаходження у альтернативні (холодні та теплі) сезони та особливостей дієти і сезонної поведінки тварин.

Представлено інтерпретацію кістковища як місця неодноразового проведення мисливських операцій у різні, здебільшого, холодні сезони із можливим застосуванням специфічних способів полювань, а також як місця, здебільшого, первинного розбирання здобичі та довготермінового зберігання запасів м'ясних продуктів у вигляді заморожених туш бізонів на місці забою.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Кублій Михайло¹ (Київ, Україна)

ОСТЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ШАРУ ПАМ'ЯТКИ ОГРІНЬ-8

У 2018 році проводилося дослідження археологічної пам'ятки Огринь-8, яку свого часу досліджував Д.Я. Телегін. У Руському шарі пам'ятки було виявлено низку матеріалів, які за своїм характером подібні до матеріалів давньоруського Києва.

Серед знахідок було 1733 фрагменти кісток домашніх та диких тварин. З них вдалося ідентифікувати до виду і анатомічної належності 1102 фрагменти. Результат систематичного і метричного опрацювання дав доволі цікаві результати. Абсолютна більшість кісток належала домашнім тваринам, серед яких перше місце із третиною від усіх визначених фрагментів належало корові. Друге місце належало малій рогатій худобі, число фрагментів кісток якої становило понад чверть від усіх визначених. Третє місце належало свині, відсоток фрагментів кісток від загального числа по якій становив лише 4,5%. Загалом, для Південних районів Київської Русі такий розподіл є класичним.

Статеві-віковий стан стада вказує на молочний напрямок скотарства, малу рогату худобу використовували і для молока, і для вовни. Вік забитих тварин, а також стан зубної системи вказують на достатню кормову базу на пам'ятці.

Низьке число диких мисливських видів підтверджує характер пам'ятки, яка була одним із пунктів на шляху «із варяг у греки», а також географію її розташування.

Пам'ятка є цікавою в контексті порівняння кісткового матеріалу із пам'ятками Київщини і пам'ятками степу періоду Київської Русі.

1 — Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Київ, Україна.

Кулаковська Лариса¹ (Київ, Україна)

ТИПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МІКОКСЬКОЇ ІНДУСТРІЇ ШАРУ II-A СТОЯНКИ КОРОЛЕВО

Геологічні відклади стоянки Королево на Тисі охоплюють кінець нижнього, середній та початкову фазу верхнього плейстоцену. В археологічному аспекті йдеться про нижній, середній та ранню пору верхнього палеоліту. Поза всяким сумнівом найбільш презентабельними та варіабельними є середньопалеолітичні індустрії, серед яких за чисельністю та виразністю виділяється шар II-а.

Матеріали зафіксовані у нижній частині літологічного горизонту 6 (удайський лес), що датується ізотопною стадією 4. У просторовому вимірі знахідки цього шару присутні практично на всій дослідженій поверхні стоянки (більше 1000 кв.м.).

Колекція нараховує близько 20 тис. предметів і представлена всіма категоріями артефактів.

У технологічному плані йдеться про первинне розколювання великих окремоостей андезиту, оформленні нуклеусів на відщепках та виготовленні знарядь як на відщепках так і на поодиноких пласких андезитових уламках.

Основа типології індустрії шару II-а — сегменто- та трапецеподібні скребла з випуклим робочим краєм сформованим лускатою, часом, східчастою ретушшю. Присутня виразна серія знарядь з двобічною обробкою (у тому числі асиметричних мікоксських Keilmesser), виконаних у плоско-опуклій техніці,

переважна більшість яких має спинку (57,9%) у різних модифікаціях. У цьому аспекті слід також звернути увагу на те, що досить часто акомодацийний елемент оформляли ще до ретушування робочого краю та створення форми знаряддя.

Виключно рідко трапляються дволезвійні скребла: подвійні та конвергентні, листоподібні вістря.

Особливий колорит зібранню надають великі за розміром (до 15 см) скребла бобоподібної форми зі специфічним потоншенням спинки.

Варто зауважити, що велика кількість відходів виробництва, зокрема, оформлення двобічних знарядь, поширена фрагментація (свідома та випадкова), значна кількість пре-форм свідчить про те, що безпосередньо на стоянці проходив процес первинного розколювання сировини та виготовлення знарядь праці. Домінування скребел і практична відсутність інших типів знарядь схиляє до думки, що саме тут відбувалася розбирання дичини та обробка шкір.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Куштан Дмитро¹ (Київ, Україна)

ЩЕ РАЗ ПРО СТАРОСІЛЬСЬКИЙ СКАРБ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З ЧЕРКАЩИНИ

Тридцять сім років минуло з часу публікації Д. Телегіним комплексу бронзових знарядь, виявленого у с. Старосілля (Городищенський р-н, Черкаська обл.). Цей скарб доби пізньої бронзи досі залишається одним з найвідоміших у регіоні. До нас дійшли три кельти, втульчасте долото та литий браслет — всі ці предмети зараз зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї.

Старосільський скарб має важливе значення для з'ясування основних напрямків міжкультурних зв'язків і контактів наприкінці II тис. до н. е. Знання, отримані за останні десятиріччя, дозволяють по-новому атрибутивувати речі зі скарбу: їх типологію, ареал розповсюдження, датування. Це, а також

важливість повної публікації матеріалів із якісними малюнками і світлинами предметів (тим більше, що у статті Д. Телегіна відсутня промальовка одного кельта), дає нам підстави знову повернутися до цього скарбу.

Два безвушкові кельти відносяться до типу Оіпасу, за В. Дергачовим. Їх походження пов'язане з культурою Косложень (Нижній Дунай), звідки вони поширювалися у Північно-Західне Причорномор'я в ареал культур Ноуа та Сабатинівка. Двовушковий кельт належить до типу Кардашинка, за В. Дергачовим. Такі вироби побутували у пізньосабатинівський та ранньобілозерський часи. На території регіону їх пов'язують з племенами білогрудівської культури, а ливарні форми для їх виготовлення зосереджені переважно на Нижньому Дніпрі. Те саме можна сказати про жолобчасті долота з литими втулками, подібні до старосільського. Цільнолитий браслет зі скарбу характерний для сабатинівської та білозерської культур, звідки подібні прикраси могли поширюватися в ареал білогрудівської культури.

Тож, час приховання Старосільського скарбу можна віднести до ранньобілозерського часу (XII ст. до н. е.), коли у Середньому Подніпров'ї побутували пам'ятки білогрудівської культури.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Литвиненко Роман¹ (Вінниця, Україна)

КУЛЬТУРНЕ КОЛО БАБИНЕ: ПОТЕНЦІАЛ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Протягом двох останніх десятиріч в науці поширилась і стала модною гендерна проблематика. Не обійшла ця тенденція і археологію, найбільш активно поширюючись в західній половині Європи та Північній Америці. Проте не можна сказати, що за своєю сутністю гендерний напрям, спрямований на дослідження соціальних позицій та ролей груп людей за статевим (гендерним) принципом, є абсолютно новим, скажімо, для археологів пострадянського простору. Він був добре відомим у радянській історіографії,

нехай і не в чистому вигляді, а під вуаллю соціальних і статевовікових дефініцій. Саме в рамках соціальної тематики гендерні аспекти розроблялися в рамках дисертаційних досліджень, монографій і статей. Не минули ці тенденції й культури бронзового віку півдня Східної Європи, хоча гендерна проблематика в них була далеко не пріоритетною.

Базовим джерелом у гендерних дослідженнях археологів виступають могильники. А ключовим чинником, який визначає можливість здійснення таких досліджень, є наявність статевовікових визначень для небіжчиків. Протягом ХХ ст. єдино можливим методом статевої ідентифікації був антропологічний, визначення якого ґрунтувались на ознаках статевого диморфізму скелетів. Натомість можливості антропологічної методики для статевої ідентифікації є об'єктивно обмеженими по відношенню до недорослих вікових груп через неоформленість у дітей та підлітків статево-діагностуючих морфологічних і метричних ознак. Коштовні ж генетичні методи, що прийшли на допомогу археологам вже у ХХІ ст. і які дозволяють визначати стать небіжчика, незалежно до його віку і ступеню збереженості кістяка, на пострадянському просторі є малодоступними.

За цих реалій серед східноєвропейських курганних культур бронзового віку вигідно виділяються культури Бабинського кола, поховальний ритуал яких передбачав гендерну диференціацію на рівні обрядових та інвентарних характеристик, що розкриває неабиякі дослідницькі перспективи в розробці гендерної проблематики. Ця обставина дозволяє суттєво розширити масив статево-ідентифікованих комплексів за рахунок об'єднання антропологічних і археологічних критеріїв.

1 — Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Вінниця, Україна.

Лозовська Ольга¹ (Санкт-Петербург, Росія)

**ОЗЕРНІ ПОСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОЇ ВОЛГИ НА МЕЖІ
7—6 ТИС. ДО Н. Е.: ЕКОЛОГІЯ ТА ГОСПОДАРСТВО
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТОЯНКИ ЗАМОСТЯ 2)**

Період другої половини 7 — початку 6 тис. до н. е., (за каліброваними радіовуглецевими датами) виявився переломним для кінця кам'яної доби у лісовій та лісостеповій зонах Східної Європи. Він характеризується швидким поширенням керамічного виробництва в середовищі мисливців-рибалок-збирачів, переважна більшість яких зберегли свій тип господарства і спосіб життя.

На території сучасного Верхнього Поволжя, що після відступу останнього льодовика було розмаїтими водними ресурсами, склалися екологічні умови сприятливі для життєдіяльності, економічна стабільність якого забезпечувалася полюванням на лося та бобра, водоплавних і болотяних птахів, а також інтенсивним рибальством. В останні десятиріччя вважалося доведеним, що кераміка була прийнята аборигенним населенням, і ранній неоліт, таким чином, склався на місцевій основі.

Проте, останні дослідження, передусім вивчення технологічних традицій першої кераміки, фізико-хімічний аналіз нагару та ін., дали привід засумніватися в простоті механізму передачі гончарних знань і навичок. Тому на даному етапі особливого значення набуває детальний аналіз знаряддевого і технологічного контексту, а також виявлення особливостей господарчих стратегій мезолітичного і неолітичного населення. Вдалим прикладом для такого аналізу може служити багатощарова стоянка Замостя 2, розташована в заплаві річки Дубна, припливу Волги, в умовах, сприятливих для збереження органічних матеріалів, перш за все, дерева.

Пропонується розглянути зміни господарчих практик, реконструйованих на основі аналізу рибальських конструкцій і мисливського інвентарю, різноманіття якого важко пояснити лише функціональною спеціалізацією, і

зіставити їх з палеоекологічними подіями регіону або їх проявами на локальному рівні.

1 — Інститут історії матеріальної культури РАН, Санкт-Петербург, Росія.

Ляшко Світлана¹ (Київ, Україна)

ДМИТРО ЯКОВИЧ ТЕЛЕГІН — ПРОВІДНИК МОДЕРНИХ НАПРЯМІВ АРХЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Д.Я Телегін — представник генерації українських археологів, активний період творчості яких припав на 1950—1990-ті рр. Як археологу-науковцю йому притаманні міждисциплінарний напрям досліджень, намагання всебічного вивчення пам'ятки, обґрунтування критеріїв виділення археологічних культур (дніпро-донецька неолітична культура, середньостогівська, новоданилівська культури епохи міді), виокремлення проблем, спрямованих на отримання нового знання (культурна спадковість між мезолітичними й неолітичними культурами, обґрунтування відгінного скотарства, domestикація коня і найдавнішого конярства у носіїв середньостогівської культури, включення давніх культур до індоєвропейської спадщини), залучення нових на той час методів дослідження (статистичні, етно-лінгвістичні методи дослідження, радіовуглецевий метод датування), включення проблем в широкий історичний контекст з наступним визначенням напрямів дослідження.

1 — Інститут біографічних досліджень, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.

Манько Валерій¹ (Київ, Україна)
Теліженко Сергій² (Київ, Україна)

СТОЯНКА ДОНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ БОНДАРИХА II НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

Неолітична стоянка Бондариха II знаходиться на лівобережжі Сіверського Дінця неподалік від м. Ізюм. У 1950—51 рр. досліджувалася експедицією під керівництвом Д.Я. Телегіна.

Матеріали стоянки відіграли важливу роль у осмисленні Д.Я. Телегіним походження дніпро-донецької культури. Вони були віднесені до її першого (донецького) етапу і синхронізувалися із самчинським етапом розвитку буго-дністровської культури та із сурською культурою. Пізніше для неоліту Сіверського Дінця Д.Я. Телегін вживав термін «донецька культура».

Кременевий комплекс стоянки опубліковано частково, що заважало визначенню її місця у системі донецьких старожитностей. Це наштовхнуло на ідею з проведення повної обробки кременевого комплексу стоянки, який зберігається у наукових фондах ІА НАНУ.

Основною сировиною слугувала якісна кременева галька. Процес первинної обробки відбувався, переважно, за межами стоянки із застосуванням жорсткого відбійника. Більшість нуклеусів трансформувалися у конічні форми, які були придатними для відтиску пластин і пластинок. Кінцеві стадії розщеплення ілюструють олівцеподібні нуклеуси від пластинок та мікропластин. З відтискних пластини та пластинок у техніці ударного членування виготовлялися заготовки геометричних мікролітів. Подібні вироби зустрічаються у колекціях Шан-Коби (шар 3), Фронтowego IV, Гіржевого, Семенівки та у матеріалах Маріупольського могильника. Прообраз цієї техніки відомий на Близькому та Середньому Сході (Кашкашок, Сабі Аб'яд II, Джармо тощо). Час появи цієї технології — VIII тис. до н.е., час максимального поширення — кінець VII — початок VI тис. до н.е. На пам'ятках донецької культури поширення даної техніки пов'язано з формуванням маріупольської

культурно-історичної області, з виплеском частини населення з Кримського півострова на материк і зі встановленням культурних контактів мігрантів та донецького населення.

1,2 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Манько Валерій¹ (Київ, Україна)
Чхатарашвілі Гурам² (Батумі, Грузія)

ПОШИРЕННЯ ІНДУСТРІЙ З РУЧНОЮ ВІДТИСКНОЮ ТЕХНІКОЮ У РАНЬОМУ ГОЛОЦЕНІ. СЕРЕДНІЙ СХІД — КАВКАЗ — УКРАЇНА

Наприкінці плейстоцену на території Ірану та Іраку поширилися технології ручного відтиску пластинчастих заготовок, заснованих на використанні олівцеподібних нуклеусів. Такими індустріями були постзарз'єн, немрік'єн та млефат'єн. Застосування технології ручного відтиску переслідувало мету отримання пластинок та мікропластин для подальшого виготовлення з них предметів мисливського озброєння: пластинок з притупленими краями, косотронкованих вістер. Ареали поширення згаданих індустрій на початку голоцену були маргінальними зонами розвитку докерамічного неоліту А.

Носії однієї з вказаних індустрій, млефат'єну, відрізнялися схильністю до далеких міграцій. Сліди просування носіїв млефат'єну на північний захід ми бачимо на території Південно-Східного Причорномор'я. Аналоги млефаатських комплексів ми знаходимо у шарі М-1 стоянки Сосруко та на поселенні Кобулеті. Мігранти не принесли у Причорномор'я навичок відтворювального господарства, яке з'явилося у млефаатському середовищі вже у бореальний час. Це дозволяє нам припустити думку про пребореальний вік грузинських комплексів.

З пребореальним часом пов'язана й поява комплексів, що нагадують млефаатські, на території Криму. Це ранні пам'ятки кукрецької культури.

Розселення млефаатського населення у пребореальний час на величезних просторах від схилів Загросу до Криму обумовило формування гігантської

культурно-історичної області, у межах якої у VIII—VII тис. до н.е. відбувався обмін культурними досягненнями й інноваційними технологіями, що й обумовило перехід до неолітичного способу життя.

Млефаатські міграції створили передумови для формування ранніх неолітичних індустрій на території Східного Причорномор'я (культура Одіші) та на території України (сурська та донецька культури).

1 — *Інститут археології НАН України, Київ, Україна*

2 — *Батумський археологічний музей, Батумі, Грузія.*

Махортих Сергій¹ (Київ, Україна)

Котова Надія² (Київ, Україна)

Джос Віктор³ (Мирне, Запорізька обл., Україна)

НОВІ ПОХОВАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ ДОБИ РАННЬОЇ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ КАМ'ЯНОЇ МОГИЛИ

У 2017 року Приазовська археологічна експедиція Інституту археології НАНУ розкопала об'єкт, розташований на території охоронної зони національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» поблизу смт. Мирне Мелітопольського р-ну Запорізької області. Охоронний номер цього об'єкта у регіональній базі пам'яток має позначення «курган 2 — 4461/2-Зп». Він розташовувався в 200 м на північ від пагорба Кам'яна Могила. Досліджувану ділянку було сильно пошкоджено оранкою, а також кореневою системою дерев. Ніяких видимих слідів насипу зафіксовано не було. Дослідження об'єкта здійснювалося вручну з залишенням центральної бровки шириною 1 м. Під шаром чорнозему залягав шар світло-сірого суглинку. Нижче був шар коричневого суглинку з численними подрібненими мушлями. Були відкриті три поховання і, два, ймовірно, ритуальних комплекси. Поховання 2 і ритуальні комплекси відносяться до доби ранньої бронзи. Поховання зроблено в кам'яній гробниці, яка розташовувалася на давньому горизонті — коричневому суглинку. Вона була побудована з плит пісковика. Скелет молодого чоловіка лежав скорчено на спині головою на схід з відхиленням на північ. За кістками

людини і тварини отримані радіовуглецеві дати — 2758–2732 calBC. В гробниці знайдена раковина *Unio*.

Окремо розташовувалися два ритуальні об'єкти. Перший з них представлено глиняним посудом ямно-катакомбного типу, який стояв донцем до гори. Другий об'єкт на відстані в 1,40 м на захід від горщика включав череп молодого домашнього бика і кістки його кінцівок. Радіовуглецева дата визначає вік цих кісток близько середини III тис. до н.е.

1,2 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна

3 — Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», смт. Мирне, Мелітопольський район, Запорізька область, Україна.

Назарова Тетяна¹ (Київ, Україна)

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНЕСА— ХЕРСОНА X—XIII ст.

Процес брахікефалізації, тобто збільшення ширини черепа людини, є епохальним явищем. На сьогодні залишається актуальним питання про причини появи брахікранного населення в Криму, зокрема, в Херсонесі, який до епохи середньовіччя був відомий під іншою назвою — Херсон. Не встановлено чи це явище було пов'язане із біологічним процесом брахікефалізації, або ж мова йде про появу нового населення.

З VIII ст. в Криму з'являється нове брахікранне, європеїдне населення, яке антропологи пов'язували із таврами, нащадками сарматів Волзької дельти та ін. Населення, що було поховане в склепах та усипальницях Херсонеса—Херсона з X по XIII ст., в цілому характеризується зазначеним комплексом ознак. Разом з тим у морфологічному вигляді херсонітів є відмітна ознака — грацильність та сплюснення потиличної частини черепа. Зазначені риси характерні для корінного населення Малої Азії (Пулянос та ін.). Вчені-археологи не виключають можливості присутності в Криму малоазійського населення, але в дуже невеликій кількості. У нашому розпорядженні є значна джерельна база, аналіз якої вказує на те, що населення, яке з'являється у

південно-західному Криму і, зокрема, в Херсонесі—Херсоні, було носієм означеного комплексу ознак і питома вага його була значною. Цілком вірогідним видається саме малоазійське його походження.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна

Науменко Олександр¹ (Київ, Україна)

МЕТОДОЛОГІЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У РАМКАХ КУРСУ «ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ» Й АРХЕОЛОГІЧНИХ ПРАКТИК

На сучасному етапі розвитку археології експериментальне моделювання є чи не найкращим методом реконструкції різних сфер життя давніх людей. Особливо важливим є проведення експериментів у царині досліджень нижньопалеолітичних технік і технологій. За допомогою експериментів можна з'ясувати функцію інструментів, техніко-технологічні особливості їх виготовлення, побудувати поведінкові моделі, сформулювати теоретичні основи дослідження різних типів артефактів і навіть намагатися розв'язувати проблеми походження знаряддевої діяльності.

Попри ключову роль методології в експериментальних дослідженнях, спроби описати всю сукупність методів підготовки, проведення, фіксації й аналізу експериментів усе ще трапляються досить рідко. На прикладі проведених експериментів у рамках курсу «Експериментальна археологія», що читається в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка на кафедрі археології та музеєзнавства, й археологічної практики, що була проведена в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж», ми показуємо переваги використання методу експериментальних карт як способу фіксації даних на всіх етапах проведення експериментальних досліджень. У доповіді будуть обговорюватися переваги використання реляційної бази даних FileMaker Pro як способу збору, збереження й обробки результатів експериментів. Описана нами схема буде корисною не тільки для дослідників

технологічних стратегій нижнього палеоліту, а й інших періодів існування людства.

1 — Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Нездолий Олександр¹ (Київ, Україна)

ПАЛЕОЛІТИЧНЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ВИКНЯНА БАЛКА 10 У ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ: ДОСЛІДЖЕННЯ 2018 РОКУ

У центральній частині України знаходиться осередок стоянок кам'яного віку, розташованих довкола відслонень крем'яної сировини в басейні р. Велика Вись. До одного з місць концентрації археологічних пам'яток регіону належить район поблизу с. Бирзулове Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.

Палеолітичний пункт Викняна балка 10 знаходиться за 1,5 км на південний схід від центру села, у верхній частині лівого борту балки Викняної, на ділянці схилу гребеня плато.

Місцезнаходження виявлене в ході спільно проведених із Д.О. Ветровим розвідкових досліджень біля с. Бирзулове в 2018 р.

Підйомний матеріал концентрувався на ділянці оранки площею приблизно 170 × 120 м. Крем'яні артефакти патиновані, колір патини варіює від молочно-білого до блакитно-білого забарвлення, окремі мають легкий люстр, наявні сліди вилущення поверхні й техногенних пошкоджень.

Нуклеусне розщеплення представлено спрацьованими сплюсненими ядрищами з повздовжнім сколюванням заготовок та кількома уламками підпризматичних різновидів. Присутні численні сколи із залишками жовневої кірки.

У матеріалах зборів виявлені уламки біфасіальних виробів, слід відзначити наявність листоподібної форми та застосування плоско-випуклої техніки виготовлення. Серед категорії виробів з вторинною обробкою представлені скребла, обушкові ножі, скобелі, скребачки, зубчасті вироби,

сколи та їхні фрагменти з ретушшю і тронковані артефакти. Знаряддя виготовлені на відщепях та уламках.

На пункті був закладений шурф, у якому виявлені крем'яні артефакти та фрагмент трубчастої кістки великої тварини, знахідки залягали в різних стратиграфічних прошарках на різних глибинах.

Результати дослідження Викняної балки 10 дозволяють співвідносити основний кількісний комплекс здобутих артефактів з добою середнього палеоліту та початком верхнього палеоліту.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Нераденко Тетяна¹ (Черкаси, Україна)

МОЛЮХІВ БУГОР В ПРАЦЯХ Д.Я. ТЕЛЕГІНА ТА СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Матеріали Молюхова Бугра, здобуті розкопками В.М. Даниленка у 1955—1956 рр., неодноразово використовувалися Д.Я. Телегіним в його наукових працях: монографії «Дніпро-донецька культура» 1968 р.; монографії «Середньостогівська культура епохи міді» 1973 р.; статті «Культурна приналежність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я» 1987 р.; книзі «Неолітичні могильники маріупольського типу» 1991 р.; книзі «Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита» 1998 р. (у співавторстві з О.М. Титовою); книзі «Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского региона» 2001 р. (у співавторстві з А.Л. Нечитайло, І.Д. Потехіною, Ю.В. Панченком). Висновки вченого за першими двома монографіями стали основою для визнання Молюхова Бугра однією із видатних пам'яток України доби нео-енеоліту.

З 1992 року археологічне дослідження Молюхова Бугра здійснюються автором, яка відкрила на поселенні систему «ровів» і «стовпів», залишки неолітичних жител, житлово-господарський комплекс доби енеоліту, давній могильник з 6-ма різночасовими похованнями, 35 господарських ям різних

історичних періодів. Різноманітну колекцію археологічних матеріалів, загальна кількість яких становить понад 103700 знахідок, складає керамічний комплекс, крем'яний інвентар, кам'яний інвентар, вироби із рогу та кістки, вироби з міді. Вони дають можливість доволі повно і всебічно охарактеризувати матеріальну культуру мешканців поселення в неолітичний та енеолітичний періоди. Тож, нові дослідження дозволяють поточнити, доповнити та розширити наші уявлення з матеріальної культури дніпро-донецьких та середньостогівських племен, порівняти їх з дослідженнями Д.Я. Телегіна 1960—1970-х років та зауважити, що багато висновків вченого 50-річної давнини знаходять своє підтвердження в нових дослідженнях Молюхова Бугра.

1 — Черкаське територіальне відділення, Мала академія наук України, Черкаси, Україна.

Ногін Євген¹ (Чернігів, Україна)

Герасименко Наталія² (Київ, Україна)

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2006—2019 рр. НЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК В БАСЕЙНІ р. СЕЙМ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

З 2006 р. автор проводив дослідження неолітичних пам'яток в басейні р. Сейм у межах Чернігівської області. Найбільш цікаві матеріали фінальної доби кам'яного віку було виявлено в околицях с. Красне Бахмацького району, а саме в урочищі Серикові Сосни. Розташоване за 3,5 км на північ від північної околиці с. Красне. Займає великий останець борової тераси (розмірами 500 x 300 м), що височить на 2–5 м над рівнем сучасної заплави, з північної та східної сторони обмежений старим руслом р. Сейм, з півдня та заходу — заболоченою старицею. Сучасне русло р. Сейм проходить за 1–1,2 км від поселення в напрямку північний схід та північний захід. Поверхня останця майже повністю засаджена сосновим лісом та має дві підвищені ділянки — в західній та східній частинах, що розділені невеликою (0,25–0,3 км) низиною. Саме на цих підвищеннях у 2006 році й було зафіксовано наявність культурного шару, в якому представлені матеріали часів неоліту, епохи бронзи, ранньослов'янського

часу, XIII ст. та початку XX ст. Відповідно до описаної топографічної ситуації поселення було розділене на два пункти: пункт I — в східній частині останця та пункт II — в західній.

Дослідження обох пунктів проводилися впродовж 6 польових сезонів. За цей час було виявлено 1298 артефактів, серед яких цілий горщик доби неоліту та імітація трипільського моноклію. Зафіксовано низку об'єктів, а саме: поховання доби неоліту, частина споруди з вогнищем II ст. н.е. та споруда волинцевської культури.

1 — *Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігів, Україна*

2 — *Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.*

Отрощенко Віталій¹ (Київ, Україна)

АНТРОПОМОРФНА СКУЛЬПТУРА ДОБИ БРОНЗИ В КОНТЕКСТІ РАННЬОЇ ІКОНОГРАФІЇ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ

Ніхто не зробив так багато у справі вивчення та популяризації антропоморфної скульптури України в світі як Дмитро Якович Телегін. Віддаючи належне його титанічній праці в цьому сегменті археології, варто повернутися до окреслених ним проблем. Д.Я. Телегін встановив, що традиція виготовлення кам'яних антропоморфних стел розпочинається в середовищі степових енеолітичних племен. Проте, лише 3 силуетні стели досі виявлені в комплексах доби енеоліту. Масове ж виготовлення стел та використання їх на святилищах і в похоронних ритуалах практикувалось населенням ямної спільноти, кемі-обінської та усатівської культур доби ранньої бронзи. Відомі понад 500 стел цього часу, з шедеврами категорії ідолів включно.

Для періоду середньої бронзи (XXVII / XXV—XXI ст. до н.е.) покажемо використання стел, виготовлених ще за попередньої доби. Їх використовували в перекритті дромосів здебільшого носії ранньокатакомбної культури (7 скульптур). 17 стел, укорочених пропорцій чи розширених донизу, виявлено

в контексті поховань інгульської катакомбної культури. Серед них і широко відома скульптура з Первомаївки. З стели пов'язані з комплексами бахмутського типу. Ще 3 стели, одна з них дерев'яна, виявлені в комплексах культурного кола Бабине перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи (XXII / XXI—XVIII ст. до н.е.).

За періоду пізньої бронзи (XVIII / XVII—XIII ст. до н.е.) зразки аморфних та антропоморфних стел (понад 20) виявлено в комплексах поховальних пам'яток бережнівсько-маївської зрубної культури. Їх використовували як конструктивні, а, водночас, і ритуальні компоненти в оформленні кам'яних скринь. До цього ж періоду можна віднести й стелу-ідола з кург. 6 в м. Лисичанськ, видану як «катакомбну». Відомі стели також на поселеннях та святилищах сабатинівської культури. За доби фінальної бронзи (XII—X / IX ст. до н.е.) також маємо зразки антропоморфної скульптури на поселеннях і могильниках білозерської культури.

Отже, впродовж доби бронзи (XXXII—X / IX ст. до н.е.) фіксується стала традиція використання антропоморфної скульптури в поховальних ритуалах та на святилищах практично всіх скотарських культур в степах Надчорномор'я. Припущення Д.Я. Телегіна та Дж.П. Меллорі, що стели можна пов'язати з ранньою іконографією індоевропейців, знаходить підтвердження в результатах генетичних досліджень населення ямної спільноти — найбільших виробників кам'яної культової скульптури. Продукування культової антропоморфної скульптури відбувалось і надалі в колонній секвенції археологічних культур Степу, гіпотетично адекватних етапам розвитку індоіранської гілки індоевропейців.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Панковський Валентин¹ (Київ, Україна)
Овчинников Едуард² (Київ, Україна)
Корвін-Піотровський Олексій³ (Київ, Україна)

КІСТКОВО-РОГОВА ІНДУСТРІЯ З НОВІТНІХ РОЗКОПОК У ТАЛЬЯНКАХ ЗГІДНО СЛІДОЗНАВЧИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

З розкопок ділянки господарсько-виробничого призначення часу Трипілля СІ 2016 і 2017 років походить добірка, що налічує 21 артефакт з кістково-рогової сировини. Більшість зразків належать до оснащення виробничих знарядь у підкласі інструментів і групі знарядь. Такими є відтискач з заднього краю лопатки великого копитного, вушкові знаряддя з рогу оленя, шпателі з діафізів трубчастих кісток дрібних копитних і ребер ВРХ, швайки з діафізів трубчастих кісток дрібних копитних, а також чинбарські м'ялки з нижньощелепових кісток ВРХ (5 екз.), що вони трапилися в контексті Трипілля уперше. Невиробниче оснащення представлено єдиним зразком підвіски з ікла вепра. Колегам має бути запропоновано наочний і всебічний екскурс до явищ формо- і слідоутворення, що вони відбилися у зазначеній добірці.

1,2,3 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Пашкевич Галина¹ (Київ, Україна)

НОВІ АРХЕОБОТАНІЧНІ МАТЕРІАЛИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

За декілька десятиріч досліджень Трипільської культури накопичено багато палеоетноботанічних матеріалів. Вони отримані завдяки наявності на кераміці та в обмазці відбитків зернівок та насіння. Обвуглений матеріал зустрічався зрідка. Та нещодавно внаслідок флотації (промивок) вмісту культурних шарів, що проводились під час археологічних робіт, такий матеріал отримано з поселень Бернашівка 1, Ожеве-острів, Небелівка, Майданецьке. Встановлено, що склад культурних рослин та супроводжуючих їх бур'янів, виявлено в обвугленому матеріалі майже в такому ж співвідношенні як і при

дослідженні відбитків на фрагментах посуду, пластики та обмазки. Склад вирощуваних рослин на трьох етапах Трипільської культури був таким: зернові: плівчасті пшениці однозернянка, двозернянка та спельта, ячмені голозерний та плівчастий. З бобових у трипільців були горох та вика ервілія.

1 — Національний Науково-природничий музей НАН України, Київ, Україна.

Пивоваров Сергій¹ (Київ, Україна)

НАВЧАННЯ Д.Я. ТЕЛЕГІНА В ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ І ПЕРШІ КРОКИ В АРХЕОЛОГІЇ

У біографії видатного українського археолога, дослідника із світовим ім'ям, д.і.н., професора Д.Я. Телегіна (1919—2011) малодослідженою сторінкою є період його навчання в Чернівецькому державному університеті (нині Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича). Між тим саме на Буковині майбутній вчений не тільки отримав фахову історичну освіту, а й провів перші археологічні дослідження, які визначили наукові пріоритети дослідника.

На історичному факультеті вишу Д.Я. Телегін навчався з 1946 по 1949 рр. В архіві навчального закладу збереглася його особова справа, яка дає змогу отримати інформацію про успішність в навчанні, науково-дослідницьку та громадську роботу.

У 1946 р. Д.Я. Телегін поступив одразу ж на другий курс Чернівецького університету і зарекомендував себе як здібний студент, про що свідчать відмінні оцінки в заліковій книжці. Вже тоді він зацікавився давньою та середньовічною історією та археологією. Викладачі історичного факультету О.Д. Дмитрієв, Л.М. Шейнкер, М.Ф. Петриченко та інші сприяли в дослідницькій роботі студента, надаючи йому консультації та літературу із власних збірок. Вже тоді він став членом археологічної секції в Чернівецькому краєзнавчому музеї, а згодом створив археологічний гурток на факультеті. Саме Д.Я. Телегін посприяв зацікавленості археологією студента першого курсу

І.С. Винокура й налагодив тісну співпрацю з працівником музею Б.О. Тимощуком.

Особливо зацікавили Д.Я. Телегіна старожитності трипільської культури. Він провів камеральну обробку археологічних матеріалів із Дарабанського поселення, долучився до вивчення матеріалів із поселення в Шипинцях, опрацював знайдені трипільські матеріали із Василева. В цей же час він взяв участь в декількох археологічних експедиціях столичних Інститутів археології та Чернівецького краєзнавчого музею. Результатом плідної роботи молодого науковця стали доповіді на студентських конференціях та перші друковані статті.

Після отримання диплому про закінчення університету в липні 1949 р. та позитивної характеристики від керівництва факультету Д.Я. Телегіна було прийнято до аспірантури Інституту археології АН УРСР.

Навчання в Чернівецькому університеті та захоплення археологією стали початком наукового й творчого злету вченого, першою сходинкою на шляху до світового визнання.

1 — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київ, Україна.

Піструїл Ігор¹ (Одеса, Україна)

МІКРОПЛАСТИНИ З ПРИТУПЛЕНИМ КРАЄМ ТА ПРОБЛЕМА ВИДІЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР (НА ПРИКЛАДІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ)

Мікроінвентар — один з ключових виробів зі вторинною обробкою, що активно використовується для виділення археологічних культур. Не стали виключенням і верхньопалеолітичні пам'ятки Степового Побужжя. Свого часу, вивчаючи верхньопалеолітичні пам'ятки Анетівка I та Анетівка II, В.Н. Станко, Г.В. Григор'єва та С.П. Смолянiнова в категорії мікроінвентарю виокремили два основних типи — мікропластини з притупленим краєм та мікрівістря

сагайдаксько-муралівського типу. Ці категорії мікроінвентарю були виділені на обох пам'ятках. Це дозволило авторам досліджень поєднати ці пам'ятки у рамках однієї археологічної культури (анетівської), яка виникла внаслідок міграції епіоріньякського населення на південь Східної Європи за доби максимуму останнього зледеніння, яке змішувалось з місцевим населенням.

Схожу точку зору, з деякими особливостями, висловлює І.В. Сапожніков. Не підтримуючи тезис про міграцію на південь Східної Європи епіоріньякського населення, він припускає існування «генетичної культурної послідовності» від оріньяку до фінального епігравету, що пов'язане з проживанням «у цьому регіоні протягом більшої частини пізнього палеоліту спорідненого населення близького походження», використовуючи при цьому, для спроби поєднання матеріалів пам'яток, екстравагантні терміни «оріньякоїдний епігравет» та «граветоїдний епіоріньяк».

Однак, детальний типологічний аналіз археологічної колекції стоянки Анетівка I 1978 та 1981 років досліджень показав, що класичні мікропластини з притупленим краєм в них відсутні. Таким чином, колекція стоянки Анетівка I є типово епіоріньякською без будь якої епіграветської домішки, що дозволяє по іншому визначати розвиток верхньопалеолітичних індустрій в Степовому Побужжі.

1 — Одеський археологічний музей, Одеса, Україна.

Пічкур Євген¹ (Київ, Україна)

ХАРАКТЕРНІ РИСИ КРЕМЕНЕВОЇ ІНДУСТРІЇ ВОЛОДИМИРІВСЬКОЇ ГРУПИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Поява племен «західної» лінії розвитку Трипільсько-Кукутенської спільноти в Буго-Дніпровському межиріччі ознаменована проникненням сюди із заходу населення, що лишило по собі пам'ятки т.зв. володимирівської локально-хронологічної групи (етап ВІІ). Подальший історичний розвиток регіону за енеолітичної доби так чи інакше пов'язаний з цим населенням та

його нащадками. Саме їм належать найбільш відомі поселення-гіганти: Володимирівка, Небелівка, Майданецьке, Таллянки та ін.

Володимирівська група виділена за рядом характерних рис як-то: специфіки керамічного комплексу, прийомів домобудівництва, особливостей антропоморфної пластики тощо. До перелічених рис, на нашу думку, слід додати останню за позицією, проте далеко не останню за значенням ознаку, а саме: особливість кременевої індустрії. В епоху палеометалів кремень не лише не вийшов з обігу, але й залишався основним матеріалом для виготовлення знарядь праці.

До характерних рис кременевої індустрії володимирівської групи слід віднести:

1. повний цикл індустрії: видобуток — первинна та — вторинна обробка кременю;
2. максимальне використання місцевих видів кременевої сировини;
3. пластинчастий характер індустрії: в якості основних заготовок для знарядь праці домінують пластини; первинне розколювання спрямоване на отримання коротких пластин та пластинок;
4. високий відсоток в знаряддєвому наборі ретушованих відщепів;
5. майже повна відсутність специфічних типів знарядь (наприклад сокир).

Особливості кременевої індустрії (спрямованість, технологічні прийоми, типологічний ряд, сировина тощо) не тільки можуть, але й повинні виступати основоположними (нарівні з особливостями керамічного комплексу) при подальших дослідженнях в області територіально-хронологічного поділу Трипільсько-Кукутенської спільноти.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Потехіна Інна¹ (Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ ЕНЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЗА АНТРОПОЛОГІЧНИМИ І АРХЕОГЕНЕТИЧНИМИ ДАНИМИ МОГИЛЬНИКІВ УСАТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Антропологічний склад носіїв усатівської культури Північно-Західного Причорномор'я свідчить про довготривалий процес інфільтрації степових скотарських груп у середовище енеолітичних землеробів. Краніологічний аналіз матеріалів з могильників Маяки і Усатове виявив присутність у складі похованих двох європеїдних компонентів. Один із них пов'язаний із лісостеповим населенням Трипілля-Кукутені, він домінував також у культурах Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Хаманджия, Боян, Петрешти. Другий компонент зустрічається в антропологічному складі племен середньостогівської, ямної, новоданилівської та інших культур. Антропологічні дані свідчать також і на користь зворотних впливів пізньо-трипільських груп на степові племена, що знаходить підтвердження в археологічних дослідженнях.

Археогенетичні результати вивчення популяції, яка залишила могильник Маяки, загалом узгоджуються з антропологічними даними про змішаний склад населення усатівської культури. Генетичний аналіз зразків із Маяків виявив ядерну ДНК, яка характерна для фермерських популяцій анатолійського і балканського походження. За мітохондріальною ДНК простежується генетична спадкоємність по материнській лінії як із ранньоземлеробськими культурами, так і з племенами мисливців-збирачів Середнього і Нижнього Подніпров'я. Генетичними наступниками останніх почасти були найдавніші індоевропейці — носії середньостогівської та ямної культур, контакт яких із усатівськими популяціями, ймовірно, сприяв поширенню степового геному на територію Південної і Центральної Європи.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Потехіна Інна¹ (Київ, Україна)

ПРАІНДОЄВРОПЕЙЦІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У СВІТЛІ АНТРОПОЛОГІЇ І АРХЕОГЕНЕТИКИ

Найдавніші індоєвропейські (ІЄ) спільноти Східної Європи, на думку більшості дослідників, серед яких Дж. Меллорі, Д. Ентоні, Д. Телегін, Л. Залізник та ін., асоціюються з племенами енеоліту-ранньої бронзи Понтійського регіону (середньостогівська, новоданилівська, ямна культури). Фізичний вигляд носіїв цих культур складався на основі масивного протоевропеїдного компонента, і за участю різних краніологічних варіантів середземноморського типу. Протоевропеїдний антропологічний тип був успадкований праіндоєвропейцями від неолітичних племен, які залишили могильники маріупільського типу (ММТ). Таким чином, істотною складовою антропологічного субстрату найдавніших індоєвропейських культур Східної Європи виступали популяції мисливців-збирачів дніпро-донецької КІО, родовід яких пов'язується як з місцевими мезолітичними племенами, так і з міграціями з прилеглих територій балтійської культурно-історичної провінції (І.Гохман, Д. Телегін, І. Потехіна, Л. Залізник).

Матеріали з поховань ММТ та степових енеолітичних культур залучені нами до великомасштабних досліджень геномної історії Південно-Східної Європи, які проводяться у Гарвардській лабораторії групою д-ра Д.Рейха. Аналіз ДНК виявив докази міграцій населення Понтійського степу в західному напрямку у кінці неолітичної епохи — на початку енеоліту, що послужило вагомим підтвердженням курганної теорії поширення ІЄ (Mathieson et al. 2018). Однак археогенетичні дані більшості східноєвропейських культур все ще надто фрагментарні. Можливо тому вони не завжди вписуються в наше розуміння історичного розвитку цього регіону, отримане з археологічних та антропологічних джерел.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Прядко Олександр¹ (Переяслав-Хмельницький, Україна)

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ЗАЛІЗЬКИ НА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ ДНІПРА

Стаття присвячена локалізації давньоруського городища поблизу с. Залізьки Золотоніського району Черкаської області. Подано детальний опис археологічної пам'ятки. Розглянута пам'ятка доповнює мережу дніпровських оборонних пунктів.

1 — Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Переяслав-Хмельницький, Україна.

Пустовалов Сергій¹ (Київ, Україна)

ДМИТРО ЯКОВИЧ ТЕЛЕГІН І РАДІОВУГЛЕЦЕВЕ ДАТУВАННЯ

З кінця 50-х років ХХ століття в Радянському Союзі розпочинаються роботи з застосуванням природничих методів в археології. Одним з таких методів стає радіовуглецеве датування. Піонером у його використанні в Україні стає Дмитро Якович Телегін, який встановлює контакти з відділом ядерної геохімії і космохімії Інституту геохімії та фізики мінералів АН УРСР. Разом з М.М. Ковалюхом, який теж захопився цією проблематикою, на довгий час вони стають співавторами низки статей з радіокарбонного датування.

Першою роботою в цьому напрямку стає стаття в «Советской археологии» в 1977 році. Незважаючи на недосконалість методики визначень, дана стаття показала відносну хронологію низки пам'яток (ямної, середньостогівської культур, усатово та нижньомихайлівських пам'яток). Цей підхід був поширений на інші епохи. В низці статей 1980—2000 рр. Дмитро Якович розвиває свої погляди на хронологію пам'яток від епохи неоліту до доби ранньої та середньої бронзи. Він один з перших пристає на думку про подавлення більшості культур неолітичної доби та доби бронзи.

Почуття нового у науці, яке було притаманно Д.Я. Телегіну протягом всього його життя, проявилось й у використанні фізичних методів датування археологічних пам'яток.

1 — Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна.

Рассамакін Юрій¹ (Київ, Україна)

СЕРЕДНІЙ СТИГ II: СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ СТЕПОВОГО ТА ЛІСОСТЕПОВОГО ЕНЕОЛІТУ

Доповідь присвячена проблемам вивчення пам'яток, які Д.Я. Телегін об'єднав на початку 70-х років минулого століття у середньостогівську культуру. Буде наданий стислий історіографічний порівняльний огляд поглядів різних дослідників на дану тему, а також сучасний стан проблеми. Будуть розглядатися в першу чергу питання, пов'язані з розчленуванням цієї культури на ряд самостійних культурних груп, а також проблеми хронології, включаючи аналіз наявних радіовуглецевих дат.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Рудич Тетяна¹ (Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ДОБИ КОЗАЦТВА. СТЕПОВИЙ ВНЕСОК

Розглядається питання формування антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я козацької доби. Особлива увага приділяється участі в цьому процесі вихідців зі степової зони або їх нащадків. Степи, які займають п'яту частину території України, в різні історичні епохи були коридорами для міграцій та місцем тривалого проживання різних племен та народів. Для доби заліза частину населення степу можна досить впевнено пов'язувати з іраномовними та тюркомовними етнічними групами. Відносини між

слов'янами та представниками строкатих степових груп не були сталими та коливалися від військових сутичок, торгівлі до спільних військових дій. У давньоруську добу, попри літописні згадки про шлюби князів з представниками степової знаті, вплив степовиків на формування антропологічного типу давньоруського населення не був суттєвим. Можливо це було пов'язано з різницею в релігійних уявленнях.

Після монгольської навали ситуація як у степовій зоні, так і у лісостепу істотно змінюється. Населення колишніх полянських та древлянських земель понесло, скоріше за все, сильні демографічні втрати. Відновлення популяції на цих територіях за даними антропології проходило переважно за рахунок вихідців з колишніх древлянських, волинських, частково галицьких земель. Але активну участь у цьому відновленні прийняли й нащадки колишнього степового (кочового та осілого) населення, яке, як вважається, належало до тюркомовних та іраномовних груп, що мешкали на цих землях ще у домонгольську добу.

Особливо яскраво степовий компонент читається на антропологічному матеріалі з могильників 16—17 ст. Черкащини, які були пов'язані з козацтвом. Скоріше за все існувало декілька шляхів інфільтрації степовиків та їх нащадків до складу населення Середнього Подніпров'я: через осіле населення Нижнього Подніпров'я, через кочові та осілі групи, які мешкали в степовій зоні між низзями Дніпра та Дунаю, через групи кочовиків, які ставали на службу у магнатів та осідали на землю.

Тобто, внесок степових груп не обмежувався виключно сферою культури (матеріальної та духовної), але й лежав у площині генетичних впливів, що проявилися на антропологічному складі населення Середнього Подніпров'я 16—17 ст.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Самойленко Любов¹ (Київ, Україна)

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ЖИТТЄПИСІ ДМИТРА ЯКОВИЧА ТЕЛЕГІНА

Дмитро Якович Телегін з початку 70-х рр.. майже десять років викладав на історичному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка «Основи археології» та спеціальні курси по історії мезоліту та неоліту України.

У доповіді будуть висвітлені деякі аспекти викладацької діяльності Д.Я. Телегіна, його методики викладання та оцінювання студентської роботи, керівництво курсовими і дипломними роботами тощо.

Активна і наполеглива діяльність Д.Я. Телегіна була приділена започаткуванню і організації госпрозрахункової археологічної експедиції у науково-дослідній частині університету, яка продовжувала рятівні дослідження курганів двадцять років (1974—1994).

Доповідач також торкнеться деяких досягнень Д.Я. Телегіна у його співпраці з Інститутом Українознавства університету.

1 — Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Сегеда Сергій¹ (Львів, Україна)

СОЛОВЕЦЬКЕ УВ'ЯЗНЕННЯ, ІСТОРІЯ МОГИЛИ І ВІЗУАЛЬНИЙ ОБРАЗ КОШОВОГО ОТАМАНА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

Доповідь, тематика якої пов'язана з науковими інтересами професора Д.Я. Телегіна, висвітлює обставини арешту і ув'язнення Петра Калнишевського. Узагальнено результати наукових пошуків вітчизняних і російських дослідників, які стосуються умов утримання останнього кошового отамана Війська Запорозького в соловецькій тюрмі, довкола яких в минулому було створено чимало міфів; простежено долю його могили, що донедавна викликала більше запитань, аніж відповідей. Особливу увагу звернено на зовнішність і антропологічні риси Петра Калнишевського, реконструкцію яких

здійснено на основі літературних джерел і найновіших спостережень, здійснених фахівцями-антропологами Інституту археології РАН в ході розкопок могили отамана, виявленої в серпні 2015 року біля південної стіни Спасо-Преображенського собору Соловецького монастиря. Розглянуто також дискусійне питання про тривалість життя Петра Калнишевського.

1 — Інститут народознавства НАН України, Львів, Україна.

Слободян Тетяна¹ (Київ, Україна)

АНТРОПОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИРОГІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА: НОВІ ДАНІ У ВИВЧЕННІ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ НАСЕЛЕННЯ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Доповідь присвячено можливостям та перспективам антропологічного дослідження тілопальних поховань в зарубинецькій культурі (на прикладі аналізу одного із найбільш повно досліджених могильників зарубинецької культури — поблизу с. Пирогів Київської області).

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Сминтина Олена¹ (Одеса, Україна)

РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ У СВІТЛІ НАУКОВОГО ДОРОБКУ Д.Я. ТЕЛЕГІНА

Доля екологічної парадигми у вітчизняній археології, як й загалом у гуманітарних та соціальних науках, сама по собі є унікальним предметом наукового дослідження завдяки своєму двоїстому характеру. З одного боку, особливості природного середовища та динаміка кліматичних процесів офіційно не визнавалися чинниками історичних та культурних процесів й не підлягали теоретичному обґрунтуванню. Водночас на практиці провідні вітчизняні спеціалісти в галузі археології кам'яної доби, зокрема, й

Д.Я. Телегін, приділяли значну увагу питанням зв'язку особливостей культури давніх людей з природно-географічною специфікою середовища, у якому проходило їхнє життя.

Предметом аналізу у даній доповіді виступають питання, які порушував Д.Я. Телегін у палеоекологічному контексті та їхній вплив на формування сучасної проблематики української археології мезоліту та неоліту. Так, зокрема, будуть розглянуті поставлена ним проблема реконструкції палеогеографічного середовища на підставі археологічних джерел, питання про співвідношення палеокліматичних етапів голоцену з періодизацією мезолітичних та неолітичних пам'яток території сучасної України, його підхід до палеоекологічного районування Степової України та Дніпровського Надпоріжжя та деякі інші питання. В результаті буде висвітлено роль наукового доробку Д.Я. Телегіна у формуванні сучасної екологічної парадигми вітчизняної археології кам'яної доби.

1 — Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, Україна.

Сніжко Ірина¹ (Харків, Україна)

ЗНАРЯДДЯ ІЗ ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

Стоянка біля с. Кам'янка Харківської області знаходиться на мисі при впадінні в р. Сіверський Донець правої притоки р. Суха Кам'янка. Відкрита 2004 р. та досліджувалась експедицією ХІМ. Загальна розкопана площа становить 207 м². Колекція налічує 7902 артефакти, знарядь із вторинною обробкою 78 екземплярів, що становить 0,99%. Незначна кількість предметів цієї групи типова для пам'яток, розташованих поблизу виходів крем'яної сировини, де первинна обробка відбувалась безпосередньо на території поселення.

Скребоків та скребловидних знарядь 16. Серед скребоків значно переважають кінцеві на відщепях та пластинах — їх 9, інші 3 — подвійні.

Скребловидні знаряддя виконані на масивних сколах формування/підправки нуклеусів. Серед 20 різців половина — серединні, 5 кутових, 2 бокові, плоский, багатофасетковий та подвійний. Виготовлені на відщеплах, пластинах, масивних сколах та залишкових нуклеусах. Виїмчасті знаряддя на відщеплах, пластинках та сколі підправки нуклеусу представлені 11 екземплярами. Робочий елемент чотирьох проколов сформований кількома сколами на відщеплах, в одному випадку знаряддя поєднане із серединним різцем. 11 відщепів та пластинок мають ретушовані ділянки. Мікропластинки з притупленим краєм представлені двома цілими формами та 11 фрагментами. Висока трапеція на неправильній пластинці, масивна пластина з виділеним ретушшю кутовим елементом, стамескоподібне знаряддя на масивному сколі з нуклеуса, дископодібне знаряддя з ретушованою ділянкою поки представлені в одному екземплярі. Цікавою є знахідка трьох наконечників з виїмкою (цілий та 2 у фрагментах).

В цілому набір знарядь характерний для епігравецьких пам'яток, хоча присутність в ньому наконечників з виїмкою викликає ряд питань і спонукає до подальших досліджень.

1 — Український державний університет залізничного транспорту, Харків, Україна.

Старенький Ігор¹ (Кам'янець-Подільський, Україна),
Левінзон Євгеній² (Кам'янець-Подільський, Україна)

РОЗВІДКИ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ 2009—2019 рр.

У доповіді йдеться про результати розвідкових досліджень на багатошаровому поселенні Татариски поблизу с. Смотрич Кам'янець-Подільського району, що неодноразово проводилися у 2009—2014 р. П.А. Болтанюком та І.О. Стареньким. Окрім того, йдеться про розвідки П.А. Болтанюка й О.Д. Моголової 2012, а також І.О. Старенького та Є.Ю. Левінзона 2019 р. на багатошаровому поселенні біля с. Малинівці Кам'янець-Подільського району. Подається характеристика різночасового матеріалу: пізнього палеоліту, культури Трипілля—Кукутень (декількох

хронологічних етапів), пізнього чорноліського та раннього скіфського часу, черняхівської культури, давньоруського часу та модерну.

1 — Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Кам'янець-Подільський, Україна

2 — Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна.

Степанчук Вадим¹ (Київ, Україна)

ВНЕСОК Д.Я. ТЕЛЕГІНА В ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Значна роль Дмитра Яковича Телегіна у вивченні заключних фаз кам'яного віку і початкових етапів епохи палеометалів на території України загальноновизнана і незаперечна. Про його внесок в археологію України красномовніше багатьох довгих фраз свідчить число, що виражається тризначною цифрою, відкритих і досліджених ним мезолітичних, неолітичних і енеолітичних пам'яток і місцезнаходжень.

Менш широко відомо, що Д.Я. Телегін працював і з матеріалами більш раннього, палеолітичного часу. Вивчення таких пам'яток не входило в число пріоритетних напрямків досліджень вченого, проте, ці роботи становлять чималий інтерес і заслуговують на спеціальну увагу. Слід згадати Минівський Яр на Донеччині, Широку і Мерзлякову Балки на нижньому Дніпрі, Збраньки на Овруччині, Чернявщину, Перещепино, Хижняківку на середньому Дніпрі, Семенівку та ін.

Роботи Д.Я. Телегіна на палеолітичних пам'ятах Житомирщини, Київщини, Полтавщини закрили деякі «білі плями» на палеолітичній карті країни і вже послужили, або ж, сподіваємося, послужать у майбутньому основою нових досліджень по верхньому палеоліту України.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Тарасенко Ірина¹ (Київ, Україна)

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ — БРОНЗИ, ДОСЛІДЖЕНІ НОВОБУДОВНИМИ ЕКСПЕДИЦІЯМИ У РАЙОНІ СПОРУДЖЕННЯ КАХОВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА

Будівництво Каховського водосховища велося протягом 1951—1956 рр. Поруч із будівельниками працювали і археологи. Проведені у 1950—1951 рр. розвідки Інституту археології показали, що обидва берега Дніпра (більшою мірою правий берег, а ніж лівий), які підлягали затопленню, насичені пам'ятками різного часу. Це були переважно поселенські пам'ятки (стоянки, селища, поселення, городища), ґрунтові могильники, меншою мірою кургани.

Навесні 1951 р. у зоні будівництва водосховища почали працювати Бериславська, Нікопольсько-Гаврилівська, Горностаївська новобудовні експедиції Інститут археології. Ними було досліджено різночасові пам'ятки, серед яких переважали пам'ятки доби енеоліту–бронзи. З 35 досліджених поселень, 19 належали до нашого періоду (три доби бронзи, п'ять пізньобронзових, вісім білозерської і два бабинської культури). Роботи проводились на чотирьох ґрунтових могильниках (один енеолітичний, один бронзової та два пізньобронзової доби). Розкопками курганів було відкрито 340 поховань доби бронзи (з них ямні — 28, катакомбні — 42, зрубні — 23, пізньої бронзи — 24).

Отже, історична карта регіону за доби енеоліту–бронзи виглядала так: за доби енеоліту тут мешкало населення нижньомихайлівської культури (Оскорівка, Михайлівка), а племена ямної та катакомбної КІС залишили у регіоні найбільшу кількість пам'яток, переважно поховань (у близько 30 населених пунктах), за доби пізньої бронзи тут мешкало населення бабинської, фінальної бронзи — сабатинівської та білозерської культур (Гушівка, Кут, Бабине, Любимівка, Ушкалка, Зміївка та ін.).

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Теліженко Сергій¹ (Київ, Україна)

МАЛОВІДОМІ МАТЕРІАЛИ З ДОСЛІДЖЕНЬ Д.Я. ТЕЛЕГІНА НА ЛУГАНЩИНІ

Д.Я. Телегін дуже добре був обізнаний з різночасовими археологічними пам'ятками, розташованими на території Луганщини. Перші обстеження Луганської області датуються 1950-м роком, коли Донецькою археологічною експедицією, яку він очолював, було обстежено ділянку долини р. Сіверський Донець від с. Савинці до гирла р. Деркул. Найбільшу увагу дослідників було прикуто до пам'яток, які у 20—30-і роки ХХ ст. обстежувалися експедиціями під керівництвом М.В. Сібільова та С.О. Локтюшева. Треба додати, що співавтором звіту Д.Я. Телегіна по дослідженнях 1950 року була С.М. Одинцова, дружина М.В. Сібільова, яка також добре знала територію Середнього Подонеччя. Загалом, в Луганській області експедицією було обстежено 3 пункти поблизу с. Борівське, салтово-маяцьке поселення поблизу х. Роголик, палеолітичне місцезнаходження поблизу с. Нижня Герасимівка та Кибикинську Криницю поблизу станції Кондрашівська (Станиця Луганська).

У 1975 році Степовою неолітичною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна було закладено декілька шурфів, а також розкоп загальною площею 16 м² на пізньопалеолітичній стоянці поблизу х. Роголик.

Найбільшу увагу викликають матеріали, виявлені нещодавно під час перегляду частини фондів, яку було вивезено у 2016 році з тимчасового сховища на Феофанії. Колекція 1980 року складається з фрагментів керамічного посуду епохи неоліту-бронзи, а також кременевого комплексу, які походять з розкопок поселення Підгорівка-3 (правий берег р. Айдар). На жаль, польова документація та звіт по цих дослідженнях відсутні.

Ще одна колекція, яку було вивезено з Феофанії, містить матеріали досліджень 1985 року. У той рік Первісною археологічною експедицією ІА АН УРСР на чолі з Д.Я. Телегіним було обстежено ділянку р. Айдар від с. Лиман до с. Райгородка. Проведено дослідження на неолітичних пам'ятках поблизу

Підгорівки, у Старобільську і Титарівці, а також виявлено нові поселення поблизу с. Райгородка. Власне, результатам досліджень 1980 та 1985 років та аналізу виявлених матеріалів і присвячено доповідь.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Титова Олена¹ (Київ, Україна)

РОЛЬ Д.Я. ТЕЛЕГІНА У ВИВЧЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Видатний український археолог Д.Я. Телегін зробив великий внесок у виявлення, вивчення, збереження та популяризацію пам'яток і пам'ятних місць Українського козацтва наприкінці 1980-х — у 1990-ті роки. Під час охоронних археологічних досліджень він звертав професійну увагу на пізньосередньовічні об'єкти Півдня України, фіксував усі дані щодо них. Наприкінці 1980-х разом з іншими науковцями, зокрема, О. Апанович, С. Сегедою організував експедицію з обстеження пам'яток козацтва Низового Дніпра — решток січей, зимівників, кладовищ — під назвою «Часи козацькі. Січі Запорізькі», а також науково-популярний лекторій на базі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Велике значення для координації досліджень та інтерпретації матеріальних решток козацького побуту і військової звитяги мало створення Дмитром Яковичем Науково-дослідного центру «Часи козацькі» у 1991 р. Навколо Центру почали гуртуватися науковці та краєзнавці з регіональних дослідницьких осередків України — музеїв, заповідників, вишів, наукових установ. Проводилися археологічні експедиції із виявлення та вивчення різних видів нерухомих об'єктів культурної спадщини: на острові Мала Хортиця («городок Байди-Д. Вишневецького»), Кам'янській, Олешківській січах, на місцях затоплених січей, зимівників І. Сірка, П. Калнишевського, місці битви Северина Наливайка, деяких інших місцях битв козацького війська, на козацьких та посткозацьких кладовищах Одещини (Куяльницьке, Усатівське

тощо) та багатьох інших. Того самого року було започатковано щорічні науково-практичні конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (у 2019 р. відбулася 28-а конференція). Регулярно видавалися і виходять досі збірки матеріалів цих конференцій. Їх можна вважати своєрідною енциклопедією дослідницьких матеріалів стосовно археологічних робіт на пізньосередньовічних – ранньомодерних пам'ятках, аналізу відповідних музейних збірок та окремих промовистих музейних предметів, історико-краєзнавчих розвідок, інтерпретації писемних джерел, характеристики історичних подій та ролі окремих особистостей в історико-культурному розвитку регіонів та держави в цілому, вивчення складних взаємин козацтва із володарями Кримського ханства, Османської імперії. Д.Я. Телегін оприлюднив результати багаторічних досліджень у монографії «Часи козацькі. Січі Запорізькі», організував колектив авторів для підготовки першого (і поки останнього) навчального посібника «Археологія доби Українського козацтва».

1 — Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ, Україна.

Товкайло Микола¹ (Київ, Україна)

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО МОГИЛЬНИКА НА ГАРДІ

Протягом 2006—2018 рр. автор у складі Миколаївської археологічної експедиції ІА НАН України досліджує багатошарове поселення і могильник Гард, що знаходиться поблизу с. Богданівки Доманівського р-ну Миколаївської обл. Ця пам'ятка розташована з правого берега р. Південного Бугу (Богу) в нижній частині клинуватого схилу, обмеженого двома байрачними балками зі струмками (на так званому „гардовому клині”), що відповідає рівню першої надзаплавної тераси. Культурний шар поселення, товщиною до 2 м, містить культурні шари доби неоліту (ранній та пізній періоди БДК), енеоліту, доби бронзи, римського, модерного та новітнього часу. Крім того, на поселенні

розташовано три різночасові могильники: маріупольського та усатівського типів і кінця XVIII — початку XIX ст.

Доповідь присвячена одному з найцікавіших об'єктів цієї пам'ятки — могильнику маріупольського типу, поки що єдиному на Правобережній Україні. Могильник оточений кам'яною стіною і залягає під пачкою культурних нашарувань поселення на глибині понад 2 м. Відкрито 23 поховання цього могильника, частина яких залягає у «траншеї» в три яруси. Поховання верхнього ярусу виходять за межі «траншеї» й займають більшу площу. Обряд поховання — скелети залягають у підпрямокутних ямах з заокругленими кутами, випростано на спині з переважно північною орієнтацією. Поховальний інвентар, за невеликим винятком, відсутній.

Стратиграфічно могильник, що залягає під ранньонеолітичним шаром БДК, відноситься до пізнього періоду мезоліту. Можливе датування могильника — друга половина VII — перша чверть VI тис. ВС, що збігається з датуванням Василівського 2 та Мар'ївського пізньомезолітичних могильників, близьких до Гарду за обрядом поховання. З іншого боку, гардівський могильник має аналогії в Залізних Воротах на Дунаї (Падина, Власач, Хайдуцька Водениця та ін.), де в поховальній практиці населення доби мезоліту-раннього неоліту широко застосовувалося каміння.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Тубольцев Олег¹ (Запоріжжя, Україна)

ОБ'ЄМНІ КЛАСТЕРИ КЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ ПАМ'ЯТКИ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ГЕНЕРАЛКА 2

Слід зазначити, що не зважаючи на значну кількість виявлених ямних поховань та ґрунтовні наукові статті про особливості форм посуду, кераміка не сприймається як джерело інформації про об'єм посудин.

Розкопки комплексної пам'ятки Генералка 2 дають можливість прослідити об'ємні кластери та окреслити головні риси функціонування посуду.

Керамічна колекція Генералки 2 за період досліджень з 1999 до 2014 рр. нараховує 133 вінця від ліпного посуду (131 — горщик, 2 миски). Це типовий посуд відомих ямних поселень (Михайлівка, Дурна Скеля, Капулівка).

Базовий інформативний масив колекції Генералки 2 налічує 58 горщиків. З них 12 реставровані та дають можливість отримати повну інформацію про форму, діаметри, висоти, орнамент та об'єм посуду. Група з 46 крупних фрагментів горловин дозволяє реконструювати тільки діаметр, товщину, орнамент. Під час лабораторних робіт цілі горщики Генералки 2 викладалися зсередини харчової фольгою та заповнялися сумішшю. Після цього об'єм вимірювався мірним стаканом.

Для керамічного комплексу Генералки 2 визначено три основних кластера об'єму посудин: великі (18–19 л), середні (5,5–10 л) і маленькі (1–2 л).

За нашими підрахунками, приблизно по 20 % посудин з Генералки 2 припадає на горщики малого та великого об'єму. Найбільша група — 60 %, її представлена посудом з об'ємом 5,5–10 л. Всі ці групи, поділяються на підгрупи. Важливим аспектом цього розподілу є загальні характеристики функціонального використання посуду. Наприклад, чітко виділяється кластер посуду (1–2 л.) який пов'язаний з індивідуальним споживанням. За нашими підрахунками він більш характерний для поховань. Тоді як на поселеннях переважає посуд для приготування їжі та зберігання продуктів.

1 — Національний заповідник «Хортиця», Запоріжжя, Україна.

Усик Віталій¹ (Київ, Україна)

СЕРЕДНІЙ ПАЛЕОЛІТ КОРОЛЕВО: КУЛЬТУРНИЙ ШАР II. ТЕХНОЛОГІЯ ПЕРВИННОГО РОЗКОЛЮВАННЯ ЗА ДАНИМИ РЕМОНТАЖУ

Середньопалеолітичний культурний шар II багат шарової палеолітичної стоянки Королево I (Закарпаття) має характеристики так званого шарантського техно-комплексу, який існував у період раннього зледеніння (OIS 4). Водночас, на стоянці присутні індустрії, що відносяться до інших техно-комплексів: шар II-а (мікок) та шар II-б (вістрійне конвергентне левалуа типу Табун В). Дані ремонту нуклеусів та окремих знарядь зі сколами шару II дозволяють з'ясувати особливості використання сировини, зокрема, відсутність суттєвого впливу на типологію та технологію, послідовність та динаміку розколювання різних типів нуклеусів (Комбева, доцентрових, перехресних, паралельних), а також встановити загальні технологічні стандарти та риси, що притаманні нелевалуазським методам експлуатації нуклеусів, які можуть також проявлятися в інших індустріях раннього та середнього палеоліту.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Чабай Віктор¹ (Київ, Україна),
Ступак Дмитро² (Київ, Україна),
Весельський Андрій³ (Київ, Україна),
Дудник Діана⁴ (Київ, Україна)

ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА БАРМАКИ. РЕЗУЛЬТАТИ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стоянка Бармаки розташована на східній околиці м. Рівне, в 200 м на захід від однойменного села Рівненського р-ну, Рівненської області. Стоянка була відкрита В.К. Пясецьким у 1980 році і досліджувалась Є.Л. Лупенко (1982), В.К. Пясецьким (1990), Д.Ю. Нужним (2002—2005, 2007). Загалом вони розкопали 145 м² її площі. Була встановлена наявність двох культурних шарів.

Для другого, більш потужного шару, отримана ^{14}C дата $14300 \pm 250 \text{ uncal BP}$ (Кі-11087). Артефакти із нього надали підстави стверджувати спорідненість індустрій Бармаків і Мізина. За особливостями знахідок та рельєфом другого культурного шару була запропонована гіпотеза щодо наявності на пам'ятці заглибленого «житла-майстерні» або «житлової ями» (Пясецький, 2009).

Дослідження стоянки були поновлені у 2018 році спільною українсько-німецькою експедицією Інституту археології НАНУ і Університету Ерлангену та Нюрнбергу.

В результаті проведених робіт були виявлені два культурні шари. Перший — перевідкладений. Матеріали другого культурного шару залягають в близькому до первинного положенні. Наявність житла не підтверджується. Конфігурація підлоги другого культурного шару спричинена кріотурбаційними процесами.

Артефакти першого культурного шару відносяться до верхньопалеолітичної індустрії, більш детальна атрибуція якої поки не є можливою.

Артефакти другого культурного шару відносяться до мізинської індустрії епігравету. Серед знарядь домінують різці та мікроліти, що характерно для ділянок культурного шару епіграветських поселень поза межами жител.

Фауністичні рештки характеризуються домінуванням кісток мамонтів і пещів; представлені північні олені, бізони, сайга. Достовірні сліди інтенсивного виробництва артефактів з бивню, рогу, кістки не виявлені.

Таким чином, за результатами попередніх та наших робіт, можна стверджувати, що досліджена ділянка 2 культурного шару акумулювалась поза межами житла.

1,2,3 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

4 — ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Черновол Дмитро¹ (Київ, Україна)

ІЄРАРХІЯ СПОРУД ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Для визначення ієрархії будівель трипільської культури залучено окремо розташовану групу жител на поселенні Тальянки, яка отримала назву «Сім'я гончаря». Споруди трипільської культури за своєю конструкцією та внутрішньою організацією житлово-господарського простору стандартизовані. Відмінність жител полягає в їхніх загальних розмірах, розмірах корисної площі. Будівлі мають різний ступінь насиченості матеріалом. Зокрема в кількості розташування кубків у будівлі навколо вівтаря та у вхідному приміщенні «сінях», які могли мати вотивне призначення та інших предметів сакрального характеру — антропоморфної та зооморфної пластики, моделей саней. Окрім того, важливим фактором може виступати ступінь збереженості будівлі. Зокрема, відсутність череня печі у будівлі в результаті його можливого навмисного знищення. Проте, відсутність череня та низька ступінь збереженості будівлі могла вказувати на те, що житло було покинуте ще під час існування поселення та функціонування вказаної великої сім'ї. Отже, ступінь збереженості будівлі може свідчити про те, що будівля не отримувала періодичних щорічних ремонтів, які вимагала глинобитна споруда. В такому разі подібні будівлі можуть вказувати на ранні фази забудови поселення. Порівнюючи зазначені ознаки можна побудувати ієрархію будівель в окремо вказаному комплексі, з якого складалася окрема велика сім'я. А також можна вказати на високу ієрархію інших будівель, досліджених як на поселенні Тальянки, так і на інших поселеннях трипільської культури різних локально-хронологічних утворень.

1 — Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Чуб Наталія¹ (Франкфурт-на-Майні, Німеччина)

НАЗЕМНИЙ ТРАНСПОРТ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

З поселень трипільської культури, особливо так званих поселень-гігантів межиріччя Південного Бугу й Дніпра, відомі знахідки глиняних моделей саней. Хоч ці моделі й інтерпретуються перш за все як ритуальні об'єкти, науковці сходяться на думці, що вони є стилізованим відображенням реальних саней, що використовувалися трипільським населенням.

Щодо того, чи представники трипільської культури використовували колесо й віз, немає єдиної думки. Моделі возів, що відповідали б реальним об'єктам, з трипільської культури невідомі. Моделі коліщат є нечисленною категорією знахідок, крім того, у більшості випадків є сумніви щодо того, чи справді ці об'єкти є моделями коліс, чи, можливо, пряслицями. Однак на деяких поселеннях було знайдено зооморфні, інколи посудиноподібні фігури з горизонтальними отворами в ніжках. Поєднавши ці фігури з об'єктами, що нагадували формою моделі коліщат, Сергій Гусев представив реконструкцію, яка умовно може розглядатися як модель візка. Опираючись на цю реконструкцію, Йозеф Маран висловив припущення про походження і розповсюдження інновації воза з трипільської культури.

У доповіді буде представлено усі три види об'єктів, що є свідченням про наявний у представників трипільської культури наземний транспорт, а також розглянуто аргументи, що можуть вказувати на досить ранній винахід колеса і воза на теренах трипільської культури.

1 — Римсько-Германська комісія Німецького археологічного інституту, Франкфурт-на-Майні, Німеччина.

Чхатарашвілі Гурам¹ (Батумі, Грузія),
Манько Валерій² (Київ, Україна)

КОБУЛЕТІ. ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ РАННЬОГО ГОЛОЦЕНУ У ПВДЕННО-СХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (ГРУЗІЯ, АДЖАРІЯ)

Одним з найбільших відкриттів минулого століття на території Аджарії було виявлення й дослідження поселення Кобулеті (розкопки Н. Бердзинішвілі, Л. Нібеєридзе, С. Гогітідзе). Поселення було розташованим на терасі гірської річки Кінтаріші на мису висотою 16–25 м. Площа поселення досягала 1 га.

На жаль, лише зараз вдалося інтерпретувати отримані матеріали, оцінити важливість досліджених комплексів для розуміння процесів неолітизації Східної Європи.

Зараз колекція крем'яних та обсидіанових артефактів Кобулеті містить близько 200 нуклеусів, 8,5 тис. пластинчастих заготовок, 13 тис. відщепів та 2 тис. виробів із вторинною обробкою.

Техніка розщеплення характеризується наявністю розвинутої технології ручного відтиску, заснованій на використанні олівцеподібних нуклеусів.

Серед знарядь — близько 400 скребків. Більшість з них виготовлені з відщепів, отриманих на стадії підготовки нуклеусів до відтискного розщеплення. Присутні також кінцеві скребки на довгих пластинах.

Різців — 1400. Більшість з них — на довгих пластинчастих заготовках. Основні типи: кутові на зламах пластин, білатеральні кутові різці, бічні різці.

Присутні невеличкі серії анкошів та перфораторів.

Кінцевою метою розщеплення олівцеподібних нуклеусів було отримання вузьких пластинок, з яких виготовлялися знаряддя, пов'язані з мисливським озброєнням: пластинки з притупленими краями, косотронковані пластинки.

Витоки кам'яної індустрії Кобулеті слід шукати на території Ірану та Іраку, у комплексах так званої млефаатської культури. Аналогом комплексу Кобулеті є шари 6 і 5 поселення Джармо на схилах Загросу. Поява млефаатської індустрії відноситься до X тис. до н.е., поява трапецій у млефаатських

комплексах датується межею бореалу та атлантикуму. У цих хронологічних рамках і слід визначати час існування кобулетського комплексу.

1 — *Батумський археологічний музей, Батумі, Грузія*

2 — *Інститут археології НАН України, Київ, Україна.*

Шарафанов Олександр¹ (Миколаїв, Україна)

**«МИКОЛАЇВЩИНА КОЗАЦЬКА»: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД В
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ФЕНОМЕНУ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА**

З публікацією «Бугогардівської паланки», яка присвячена історії Нової Запорозької Січі на теренах сучасної Миколаївщини (О.Ф. Ковальова, Миколаїв, 2011), у 2017 році виходить друком «Миколаївщина козацька», завданням якої колектив авторів (О. Ковальова, О. Шарафанов, О. Добровольський) визначив для себе звернення до історії українського козацтва — від його зародків до ліквідації Січі наприкінці XVIII століття. Особливе зацікавлення, у зв'язку з цим, викликала у авторів історія виникнення поселень у Козацьку добу. Брак, незначна кількість доступних нам писемних джерел щодо започаткування поселень на Землях Вольностей Запорозьких у XVI—XVII та першої половини XVIII століть — в межах сучасної Миколаївщини — зокрема, і обумовили міждисциплінарний підхід. Ми залучали до своєї роботи:

- Археологічні дослідження на Миколаївщині.
- Матеріали історичних досліджень з використанням допоміжних історичних дисциплін.
- Археографічні джерела.
- Свідчення матеріальної культури Козацької доби у дослідженнях істориків, краєзнавців, а це: зимівники, хутори і слободи, літники і рибні заводи; козацькі / чумацькі шляхи; мости, броди, перевози; криниці; кузні; козацькі церкви; кладовища з намогильними хрестами; «могили» (народна

назва сторожових і межових курганів); межові стовпи; земляні укріплення, насипні вали і рови, фортифікаційні споруди, прикордонні застави; предмети козацьких старожитностей тощо.

- Данні «мови землі» (Лагута М.Д.): топоніми — ландшафтні і кваліфікативні, посесивні й субстантні, топоніми-козацькі прізвиська; ороніми й гідроніми; назви балок, байраків, урочищ, островів тощо.

- Дослідження з ономастики Козацької доби.

- Фольклор: народні легенди й перекази, козацькі пісні, що дійшли до наших часів й дотепер живі в пам'яті народній на Миколаївщині.

- Дані генеалогічних дослідження (зокрема, збереженість родинної пам'яті у нащадків-поселенців Козацької доби).

- Карти, дані картографічних досліджень.

1 — Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Миколаїв, Україна.

Шевченко Артем¹ (Київ, Україна)

АРХЕОГЕНЕТИЧНІ ДАНІ ДО ПРОБЛЕМИ ІНДОЄВРОПЕЇЗАЦІЇ БАЛТІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ПРОВІНЦІЇ

Пошуки прабатьківщини індоєвропейців (ІЄ) завжди базувалися на даних мультидисциплінарних студій. Останнім часом до них приєдналася археогенетика, яка на основі аналізу давньої ДНК вивчає процеси формування ІЄ спільноти.

Основними гіпотезами проблеми індоєвропеїзації наразі залишаються центральноевропейська та степова. Перша з них постулює походження праіндоєвропейців із ареалу між верхів'ями Рейну та Середнім Подніпров'ям, що, зокрема, підкріплюється концентрацією на цій території праіндоєвропейської гідронімії та екологічного словника. Друга гіпотеза вбачає колыску індоєвропейців на степових просторах Північного Причорномор'я. На її користь нещодавно отримані вагомі докази міграційних процесів і дифузії

традицій агропасторалізму зі степу та їх вплив на формування кола культур шнурової кераміки.

Між лінгвістичним та генетичним підходами до проблеми ІЄ прабатьківщини складається певне протиріччя, вирішенню якого сприятиме вивчення спільних коренів степовиків та мешканців лісової зони Центральної Європи доби ранньої бронзи. Вони тяжіють до визначеної Л.Л. Залізняка Балтійської культурно-історичної провінції та відповідного мезолітичного субстрату, що підтверджується аналізом ДНК.

Для виявлення генетичного субстрату ІЄ спільноти в межах Балто-Чорноморського регіону нами залучено 143 результати геномного секвенування (55 з території України), які отримані в зарубіжних лабораторіях на матеріалах широкого хронологічного і територіального діапазону — від епохи мезоліту Північної Європи до доби бронзи на Близькому Сході. Здійснено спробу співставлення результатів генетичних досліджень з даними археології та антропології.

Дослідження підкреслює значущість цивілізаційних процесів, що відбувались на території України, у загальній мозаїці європейської праісторії.

1 — Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Київ, Україна.

Шидловський Павло¹ (Київ, Україна),
Мамчур Богдан² (Київ, Україна),
Чимирич Маргарита³ (Київ, Україна),
Réan Stéphane⁴ (Париж, Франція)

КІСТЯНІ ВИРОБИ ІЗ ГОСПОДАРЧОЇ ЯМИ МЕЖИРІЦЬКОЇ СТОЯНКИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБ'ЄКТУ

Робота виконана в рамках проекту INQUA project 1804S «Mezhyrich International Archaeology Summer School: interdisciplinary study of Upper Pleistocene site» 2018—2019.

Верхньопалеолітичне поселення Межиріч знаходиться на території с. Межиріч Канівського району, Черкаської області. Пам'ятка розташована на мису утвореному долинами річок Росі та Росави.

Палеолітичні культурні рештки пам'ятки залягають на глибині 2,5–3 м від сучасної поверхні мису. Пам'ятка датується радіокарбонним методом — 15–14,5 тис. р. тому. Датування було здійснено за кістками різних тварин, у тому числі ёмамонта. У культурному шарі добре збереглися рештки господарських об'єктів, з залишками кістки, рогу та бивня.

Зокрема яма № 6 — господарський об'єкт, що викликає зацікавлення в останні роки. Вона відноситься до господарсько-побутового комплексу № 2 і розташована на південь від другого житла. Мікростратиграфія об'єкту свідчить про три епізоди накопичення відкладів у ямі, що співвідносяться з трьома культурними горизонтами стоянки. У результаті досліджень отримано яскраву серію виробів з кістки, бивня та рогу. Згідно з наявними розрізами північної та східної стінок, яма є лінзоподібним заглибленням діаметром близько двох метрів та глибиною до 50—55 см. Також по краях її заповнення знаходились великі кістки мамонта.

Для дослідження було відібрано зразки остеологічного матеріалу, які мають сліди людської обробки. В результаті археозоологічного аналізу у матеріалі було виділено кілька основних категорій: заготовки з ребер мамонта, знаряддя праці з довгих кісток ссавців середнього розміру та прикраси з зубів. Це дозволило виявити деякі технологічні тенденції та поглибити розуміння господарства та побуду палеолітичних мисливців з межиріцької стоянки.

Таким чином, вивчення складу колекції дозволяє розширити характеристику цього об'єкту та розкрити особливості життєдіяльності людського колективу.

1,2,3 — Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ, Україна.

4 — Muséum national d'histoire naturelle, Paris, France.

АДРЕСИ УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ

Asadov Vaqif Arif — *Vaqif-amea@mail.ru*
Belyaeva Valentina — *vibel@list.ru*
Berezina Natalia — *berezina.natalia@gmail.com*
Bobak Dariusz — *dbobak@lithics.eu*
Budd Chelsea — *chelsea.budd@bioarch.co.uk*
Demay Laëtitia — *laetitia.demay@mnhn.fr*
Dolbunova Ekaterina — *katjer@mail.ru*
Fábián Szilvia — *fabian.szilvia@hnm.hu*
Gerber Dániel — *gerberd1990@gmail.com*
Gorodetskaya Susanna — *yaguanarex@rambler.ru*
Gresky Julia — *julia.gresky@dainst.de*
Hajdu Tamás — *kishajdu@gmail.com*
Hrytskevich Darya — *grickevichdasha@tut.by*
Kadrow Sławomir — *slawekkadrow@gmail.com*
Kaiser Elke — *elke.kaiser@topoi.org*
Kirkinen Tuija Kristiina — *Tuija.kirkinen@helsinki.fi*
Kiss Viktória — *Kiss.Viktoria@btk.mta.hu*
Khrustaleva Irina — *irinakhrustaleva@yandex.ru*
Komar Maryna — *maryna.kom@gmail.com*
Kotula Andreas — *andreas.kotula@posteo.de*
Köhler Kitty — *kohler.kitti@gmail.com*
Kriiska Aivar — *aivar.kriiska@ut.ee*
Kulcsár Gabriella — *Kulcsar.Gabriella@btk.mta.hu*
Kulkova Marianna — *kulkova@mail.ru*
Łanczont Maria — *lanczont@poczta.umcs.lublin.pl*
Libois Timothée — *timothee.libois@gmail.com*
Lillie Malcolm — *M.C.Lillie@hull.ac.uk*
Macane Aija — *aija.macane@gu.se*
Mallory James Patrick — *j.mallory@qub.ac.uk*
Mannermaa Kristiina — *Kristiina.Mannermaa@Helsinki.fi*
Mazurkevich Andrey — *a-mazurkevich@mail.ru*
Mende Balázs Gusztáv — *mende@archeo.mta.hu*
Molnár Erika — *molnar.era@hotmail.com*
Mroczek Przemysław — *loess@poczta.umcs.lublin.pl*
Mykhailova Nataliia — *medzie.nataliiamykhailova@gmail.com*
Nikitin Alexey — *nikitin@gvsu.edu*
Nordqvist Kerkko — *kerkko.nordqvist@helsinki.fi*

Nowak Adam — *adam.nowak@lithics.eu*
Péan Stéphane — *stephane.pean@mnhn.fr*
Połtowicz-Bobak Marta — *mpoltowicz@lithics.eu*
Serlegi Gábor — *gabor.serlegi@btk.mta.hu*
Seyidov Abbas Gadir — *abbas.seyidov@gmail.com*
Standzikowski Karol — *karol.standzikowski@poczta.umcs.lublin.pl*
Stupak Dmytro — *stupak17@ukr.net*
Szécsényi-Nagy Anna — *Szecsényi-Nagy.Anna@btk.mta.hu*
Szeifert Bea — *szeifert.bea@gmail.com*
Szeverényi Vajk — *szvajk@yahoo.com*
Szpunar Karolina — *karolinaszpunar@o2.pl*
Turek Jan — *turekjan@hotmail.com*
Varanenko Aleha — *voronenko111@yandex.ru*
Yazepenko Ihar — *ezep63@yandex.ru*
Yemialyanchyk Volha — *oemel@tut.by*
Zeynalov Azad Asad — *azykh1960@gmail.com*
Андрійович Марта — *marta.andriiovych@iaw.unibe.ch*
Беленко Микола — *belenko_n@ukr.net*
Біляєва Світлана — *svitbil@ukr.net*
Болтрик Юрій — *boltryk@ukr.net*
Васильєв Павло — *PavelVas@i.ua*
Весельський Андрій — *veselsky@i.ua*
Ветров Денис — *VetrovD@ukr.net*
Відейко Михайло — *my.videiko@kubg.edu.ua*
Вотякова Оксана — *oksana_votiakova@ukr.net*
Гаврилюк Надія — *gavrylyuk_na@ukr.net*
Гаскевич Дмитро — *dmytro.haskevych@gmail.com*
Герасименко Наталія — *n.garnet2@gmail.com*
Гершкович Яків — *yagershko@ukr.net*
Главенчук Алла — *glavenchuk@gmail.com*
Грицюта Оксана — *grytsyuta2@gmail.com*
Демченко Ольга — *olyadem7@gmail.com*
Джос Віктор — *viktordzhos@ukr.net*
Долженко Юрій — *yuriy_dolzhenko@ukr.net*
Дудник Діана — *ddi18@knu.ua*
Ендо Ейко — *endosalt@yahoo.co.jp*
Залізник Леонід — *zaliznyakl@ukr.net*
Іванова Світлана — *svi1956@gmail.com*
Кашуба Майя — *mirra-k@yandex.ru*

Кіосак Дмитро — *dkiosak@ukr.net*
Клочко Віктор — *vklochko@ukr.net*
Козак Олександра — *akozak26@ukr.net*
Кононенко Олеся — *Kononenko_OM@i.ua*
Корвін-Піотровський Олексій — *korvinp@meta.ua*
Котова Надія — *nadja.kotova@hotmail.com*
Кротова Олександра — *okrotova@ukr.net*
Кублій Михайло — *myhajlo.kublij@gmail.com*
Кулаковська Лариса — *larissa.kulakovska@gmail.com*
Кулькова Маріанна — *kulkova@mail.ru*
Кунікіта Даї — *dkunikita@yahoo.co.jp*
Куштан Дмитро — *kushtan_dp@ukr.net*
Левінзон Євгеній — *ljenya98@gmail.com*
Литвиненко Роман — *ltvnrnm@gmail.com*
Лозовська Ольга — *olozamostje@gmail.com*
Ляшко Світлана — *lyashko.svetlana@gmail.com*
Мамчур Богдан — *boma.pg@gmail.com*
Манько Валерій — *valery_manko@yahoo.com*
Махортих Сергій — *makhortykh@yahoo.com*
Назарова Тетяна — *nazarovua@mail.ru*
Науменко Олександр — *alexandr.naumenko.jr@gmail.com*
Нездолій Олександр — *oleksandr.nezdolii@gmail.com*
Нераденко Тетяна — *neradenko@ukr.net*
Ногін Євген — *evgeniy70-70@ukr.net*
Овчинников Едуард — *ed.ovchin@gmail.com*
Отроценко Віталій — *otrok_o@ukr.net*
Панковський Валентин — *vpns@ukr.net*
Пашкевич Галина — *galina.pashkevich@gmail.com*
Пивоваров Сергій — *pyvovarov.sergiy@gmail.com*
Піструїл Ігор — *Pistruiligor@ukr.net*
Пічкур Євген — *pichkur_e@ukr.net*
Потехіна Інна — *idpotekhina@gmail.com*
Прядко Олександр — *oleksandr.pryadko555@gmail.com*
Пустовалов Сергій — *pustovalovsergej@yahoo.com*
Радченко Симон — *simon.radchenko@gmail.com*
Рассамакін Юрій — *yuri.rassamakin@gmail.com*
Рудич Тетяна — *rudich@iananu.org.ua*
Самойленко Любов — *samyl@ukr.net*
Сегеда Сергій — *sergij_segeda@ukr.net*

Слободян Тетяна — *tanya_slobodyan@ukr.net*
Сминтина Олена — *smyntyna_olena@onu.edu.ua*
Сніжко Ірина — *isnizhko@ukr.net*
Старенький Ігор — *starenkiy_igor@ukr.net*
Степанчук Вадим — *VadimStepanchuk@gmail.com*
Ступак Дмитро — *stupak17@ukr.net*
Тарасенко Ірина — *iryna_tarasenko@ukr.net*
Теліженко Сергій — *telizharh@hotmail.com*
Титова Олена — *m-center@ukr.net*
Товкайло Микола — *mukolatovkaylo@ukr.net*
Тубольцев Олег — *olegtuboltzev@gmail.com*
Усик Віталій — *Vitaly.I.Usik@gmail.com*
Ушкова Юлія — *julia_ushkova@iananu.org.ua*
Чабай Віктор — *chabai_v_p@iananu.org.ua*
Черновол Дмитро — *ch_d_k@ukr.net*
Чимирис Маргарита — *margochimiris@gmail.com*
Чуб Наталія — *nataliia.chub@fu-berlin.de*
Чхатарашвілі Гурам — *gurami.chxa87@yahoo.com*
Шарафанов Олександр — *alexander.koshmatyy.48@gmail.com*
Шевченко Артем — *artem.wevchenko@gmail.com*
Шидловський Павло — *pav.shy@gmail.com*
Яневич Олександр — *janevic_a@ukr.net*
Яніш Євгенія — *tinel@ukr.net*

Надруковано в авторській редакції
Комп'ютерна верстка: *Т.І. Слободян, Ю.В. Ушкова*

Підписано до друку 23.12.2019. Формат 60 × 90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 7,44. Обл.-вид. арк. 5,06.
Наклад 300 прим. Зам. №

ФОП Видавець Олег Філюк
Свідоцтво про реєстрацію КВ №22372-122-72 ПР від 29.08.2016